Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

5836-5840

281.6
O-90

ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

Ե Ի

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

(*Արտատպված «Հայրենիքից»*)

ԹԻՖԼԻՍ
ԵԼԵՔՏՐԱՅԱՐԺ ՏՊ. ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ ՊՕԼԻՍ. 7.
1908

ԳԱՐԵԳԻՆ Վ. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ

281.6 (092 Օրմանյան)

ՄԱՂԱԿԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ԵՒ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

(Ընտատպված «Հայրենիքից»)

ԹԻՖԼԻՍ
ԷԼԵԿՏՐԱՇԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ ՊՕԼԻՑ. 7.
1909

11260

7320-57

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Երկու հանգամանք մղել են մեզ հայ հասարակութեան առաջ դնել այս գրքոյկը։ Առաջին՝ մեր խորին համոզումն է, որ Ս. Էջմիածնի ներկայ քայքայուած պայմաններին համար ս. Օրմանեանը, որպէս կարող, կրթուած եւ վարչագէտ անձնաւորութիւն, արժանաւորագոյն ընտրելին է կաթուղիկոսական աթոռի համար։ Այս համառօտ կենսագրականով փորձում ենք ծանօթացնել հայ հասարակութեան նորա բեղմնաւոր գործունէութեան հետ և պարզել այն թիւրիմացութիւնները, որ տարածել են նրա հակառակորդներն ու թշնամիները հասարակութեան մէջ։

Երկրորդ՝ մեզ այս գործին մղել է մեր խիղճը, որ անհրաժեշտ է զգացել արդարութեան ձայնը բարձրացնել այն գռեհիկ և բարբարոսական վարմունքի դէմ, որ Կ. Պոլսոյ խուժանը իւր պետերով, և ստրկութեան շղթաների մէջ սնուած անբարոյական լրագրութիւնը ցոյց տուին հրաժարուած պատրիարքի դէմ, յաւիտենական նշանակութեան արձան կանգնելով իրենց համար։ Մերկապարանոց ստութիւնն ու անպատ-

կառ զրպարտութիւնը այդ մարդկանց լաւագոյն զէնքն էր սեացնելու և ըստ ամենայնի վարկաբեկ անելու մի բարձրաստիճան հոգևորական, որ ծանր օրերի մէջ ցոյց տուած իւր խելօք գործունէութեան համար, այս ազատութեան օրերին արժանի էր երախտագիտութեան և շնորհակալութեան։

Այս գրքոյկը գիտական բնաւորութիւն չունի. գրուած է հասարակութեան աւելի լայն խաւերի համար. այդ պատճառով էլ խուսափել ենք աղբիւրների ցուցումներով և ծանօթութիւններով դժուարացնել ընթերցանութիւնը։

ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴ ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ

4 հոկտ. 1908 թ.
Ս. Էջմիածին

ՄԱՂԱԲԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան՝ Կ. Պոլսոյ հրաժարուած պատրիարքը՝ ծնել է 1841 թուին փետր. 11-ին Կ. Պոլսի Բերա թաղում։ Նորա ծնողները կաթոլիկ էին։ Նախնական կրթութիւնը տանը և տեղական դպրոցներում ստանալուց յետոյ՝ ուղարկուած է տասնամեայ հասակում 1851 թ. Հռոմ՝ Անտոնեանց վանքում շարունակելու իւր ուսումը։ Ուշիմ պատանին այստեղ մեծ յաջողութեամբ 1858 թուին աւարտեց իւր միջնակարգ ուսումը, սովորելով հայերէնի հետ իտալերէն, լատիներէն և գաղղիերէն լեզուները։ Ապա աբեղայական օրհնութիւն ստանալով՝ մտաւ Ս. Ապողինարի սեմինարը կամ բարձրագոյն դպրոցը, ուր 1860 թուին փիլիսոփայութեան դոքտորի քննութիւն տուաւ։ Այնուհետև մինչև 1865 թիւը նա աստուածաբանութիւն ուսաւ և քննութիւն տալով՝ աստուածաբանութեան դոքտորի աստիճան ստացաւ։ Ընդունակ աբեղան այս

երիտասարդական հասակում արդէն հմուտ աստուածաբանի հռչակ էր ստացել և 1863 թուին մրցանակներ։ Նոյն թուին Հ. Երուանդ Արքեպիսկոպոս Հիւրմիւզեանի ձեռքով նախ սարկաւագ և ապա օգոստոսի 12-ին քահանայ ձեռնադրուեցաւ իբրև Անտոնեանց միաբանութեան անդամ։ Բայց իբրև արեղայ ևս նա շարունակեց իւր գիտնական աշխատանքները և 1868 թ. օրէնսգիտութեան դոքտորի աստիճան ստացաւ։ Այս հակիրճ տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, թէ ինչպիսի բազմակողմանի և գիտնական պատրաստութիւն և զարգացում ունի Ս. Օրմանեանը. նա ոչ միայն հիմնաւորապէս ծանօթ է մեր հին և նոր գրականութեան պատմութեան, այլ և ինչպէս մայրենի լեզուով կարող է խօսել ֆրանսերէն, իտալերէն, քաջ գիտէ լատիներէն և տաճկերէն, տեղեակ է նաև յունարէն և գերմաներէն լեզուներին։

Բ.

Այսպիսի լուրջ պատրաստութեամբ 1868 թուից նա մտնում է հասարակական գործունէութեան մէջ։ Նորա առաջին, հասարակական գործունէութիւնը կապուած է ազգային մի կարևոր խնդրի հետ, թէև հայ

կաթոլիկ համայնքի մէջ ամփոփուած։ 1868-1870 թ. թ. սկսւում է Հասունեան և Հակահասունեան վէճը, որ այնքան նշանաւոր հանդիսացաւ կաթոլիկ Հայոց պատմութեան մէջ։ Այս վէճը թէև սկզբում մասնաւոր բնաւորութիւն ունէր և Հասունի անձնական, իշխանասիրական հակումները մեծ դեր էին խաղում, բայց շուտով նա ազգային մի խնդիր է դառնում։ Հասունը յենուած էր Հռոմի վերայ. նա ոչ միայն պաշտպանում էր անսխալականութեան գաղափարը, այլ և զոհում հայ կաթոլիկ եկեղեցւոյ ազգայնութեան և անկախութեան մնացորդները։ Կաթոլիկ պրոպագանդան, որ կարողացել էր երկպառակութիւն ձգել արևմտեան Հայոց մէջ և սպառել ԺԷ. ԺԸ. և ԺԹ. դարերում մեր ժողովրդի և եկեղեցւոյ լաւագոյն ուժերը, այժմ յանձին Հասունի և նորա կողմնակիցների կամենում էր կլանել հայ կաթոլիկ եկեղեցին, ոչնչացնելով ներքին անկախութեան և ազգայնութեան տարրերը։ Հասունի անձնական ոտնձգութիւնների դէմ էին և ազգայնութեան պաշտպան Հակահասուննեանները։

Ահա այս խնդրի մէջ է հանդէս գալիս Օրմանեանը առաջին անգամ իբրև հասարակական գործիչ. նա հակահասունեան, այսինքն ազգային ուղղութեան գլխաւոր ներ-

կայացուցիչներից մէկն էր և կարելի է ասել ոգին։ Մաղաքիա վարդապետ Օրմանեան իբրև խորհրդական աստուածաբան և քարտուղար Անտոնեան միաբանութեան կողմից ներկայ էր 1869 թ. յուլիսի 5-ին այս վէճի առթիւ գումարուած եկեղեցական ժողովին. նա եռանդուն կերպով մասնակից էր նոյնպէս այդ մասին կազմուած յանձնաժողովների գործունէութեան։ Անտոնեանք, որ Մխիթարեանների հետ, ազգային ուղղութեան պաշտպաններն էին Հասունեան վէճերի ժամանակ, Հռոմից նեղուելով՝ ստիպուեցան Պօլիս փոխադրուել 1870 թ., թողնելով իրենց վանքը, դպրոցն ու կալուածները։ Մի տարի յետոյ միայն նրանք Մաղաքիա վարդապետ Օրմանեանին Հռոմ ուղարկեցին իրանց կալուածական իրաւունքն ու վանքը պահպանելու, ուր մնաց մինչև 1876 թ.։

Այս ժամանակ նա հրատարակեց այս վէճի հետ կապ ունեցող իւր երկու աշխատութիւնները ա) Les droits civils et la liberté religieuse des Catholiques d'Orient *1872* Rome և Le Vatican et les Arméniens *1873* Rome. Առաջին աշխատութեան մէջ հեղինակը Հասունեանց դէմ առարկելով՝ պաշտպանում է արևելեան կաթոլիկ եկեղեցիների անկախութեան գաղափարը ընդդէմ պապի *բովերսուս* կոնդակի։ Բայց այս խնդիրը շատ

աւելի զօրաւոր կերպով արծարծում և քննութեան նիւթ է դարձնում Մաղաքիա վարդապետը իւր երկրորդ աշխատութեան մէջ։ Պ. Արշակ Զօպանեանը այդ գրուածքը բնորոշում է որպէս «լայն և ամուր հմտութեամբ, յստակ ու ջղուտ տրամաբանութեամբ և յանդուգն ու պայքարող ոճով գործ, որ բանակռուական ոլորտէն կը բարձրանայ, պատմական լուրջ աշխատութեան մը պատկառելի գոյնն ունի։ Ահա մի փոքրիկ հատուած, որ շատ բնորոշ է հեղինակի հայեացքների և ուղղութեան վերաբերութեամբ. «իր (արևելեան եկեղեցին) պատրիարքներն ու եպիսկոպոսները՝ իրենց առաքելական իրաւունքներովը զօրաւոր, իր բովանդակ կղերը, աշխարհականներու հոգևոր մասնակցութեամբը հպարտ, իր հաւատացեալները՝ իրենց կրօնական անկեղծութեան մէջ փառաւոր, ոչ անտարբեր, ոչ մոլեռանդ. ասոնք են այն միտղոսները որ Թոյլ կուտան Արևելքի եկեղեցւոյն ինքզինքը Արևմուտքի եկեղեցիէն ստորադաս չ՚ընկատել»։ * Ընդգծուած տողերը մանաւանդ յայտարար են նորա ազգային ուղղութեան նոյն իսկ կաթոլիկ եղած ժամանակը։ Մա-

*) Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանի կեանքն ու գործը. Փարիզ, 1907. եր. 195
**) Անդ եր. 196

դաքիա վարդապետ 1876 թ. Հռոմից Պոլիս դառնալով՝ դարձեալ եռանդուն կերպով շարունակում է իւր պայքարը Հակահասունեանց դէմ՝ այժմ արդէն իբրև Անտոնեանց միաբանութեան տնօրէն ժողովոյ անդամ կամ «խնամատար»։ Այս պաշտօնը նա շարունակեց մինչև 1879 թ. հոկտ. 29-ը, երբ 40 անձանց հետ դարձաւ Հայոց առաքելական եկեղեցւոյ գիրկը՝ հետևելով այն հակումներին, որ զարգացել էր նորա մէջ այս ամբողջ վէճի ընթացքում։

Գ.

Օրմանեանցին և իւր համախոհներին ընդունեց երջանկայիշատակ Ներսէս պատրիարք Վարժապետեանը հետևեալ խօսքերով. «Օտարին պալատումը հիւր էիք, ձեր խրճթին տէրը եղաք»։

Եւ յիրաւի Օրմանեան դեռ ևս Հայոց եկեղեցւոյ գիրկը չ'մտած արդէն յայտնի էր իւր ազգային ուղղութեամբ։ Ներսէս Պատրիարքի վստահութեան և գնահատութեան հաւաստիք կարող է լինել այն հանգամանքը, որ նա հէնց նոյն օրը նորադարձ վարդապետին ծայրագունութեան աստիճան է տալիս, նշանակելով Ղալաթիայի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու քարոզիչ։ Իբրև քարոզիչ առ-

հասարակ Ս. Օրմանեանը մեր եկեղեցական հռետորների փայլուն ներկայացուցիչներից մէկն է։ Բազմակողմանի ծանօթութեան հետ միացած է նորա մէջ քարոզչական բնատուր տաղանդը։ Նորա տուած քարոզների թիւը մինչև այժմ 2000-ից աւելի է, իսկ այդ հրոչակը նա սկսել է ստանալ Ղալաթիայի եկեղեցում իւր վեցամսեայ քարոզչութեան ժամանակից։ Նա բանախօսութիւններ է արել նաև ազգային խնդրի շուրջը՝ մեծ համակրութիւն վայելելով ունկնդիրներից։ Այդ բանախօսութիւնները տպագրուած են առանձին տետրակներով ևս «Հայ երիտասարդութիւն», «Հայ կեանք և ապագայ» վերնագիրներով։ Հէնց միայն քարոզչական այս պիսի ընդարձակ գործունէութիւնը գնահատութեան արժանի մի կեանք է, բայց նորա անսահման եռանդն ու ընդունակութիւնը աւելի բազմակողմանի արդիւնք է ունեցել իւր հովուական, ուսուցչական, գիտական և պատրիարքական գործունէութեամբ։

Նորադարձ վարդապետն արդէն 1880 թ. այնքան հռչակ ու համակրութիւն ունէր, որ Կարնոյ հայաշատ և կարևոր թեմի առաջնորդ ընտրուեցաւ։ Այդ պաշտօնը նա կատարեց ամենայն յաջողութեամբ եօթ տարի շարունակ, զարկ տալով ազգային զգացման

բարձրացման և դպրոցների կարգաւորութեան։ Այս շրջանից յիշելի է մի դէպք, որ շատ բնորոշ է նորա ազգային ուղղութեան և հաւատարիմ ու խելահաս ծառայութեան։ Օրմանեանցը միակ առաջնորդն էր տաճկահայոց մէջ, որ հասկացաւ, թէ Ռուսահայոց վշտին դպրոցների փակման առթիւ վշտակից պիտի լինի և տաճկահայը, միևնոյն ժամանակ և խրախոյս՝ պաշտպանելու եկեղեցւոյ դարաւոր իրաւունքները։ Նա մի ցոյց կազմակերպեց և յատուկ քարոզ խօսեց այդ մասին։ Նորա գործունէութիւնը կարնում ազգային և կրթական տեսակէտով կասկած յարուցեց տաճկաց կառավարութեան կողմից և եռանդուն առաջնորդն ստիպուած էր առժամանակ ընդհատել իւր գործունէութիւնն այնտեղ և կառավարութեան պահանջով Պոլիս փոխադրուել, ուր Շիլլիի փառաւոր դերեզմանատան ծաղկման պատճառը դարձաւ, միևնոյն ժամանակ ամէն կիւրակի քարոզելով եկեղեցում։ Այս ժողովրդասէր և արդիւնաւոր գործունէութեան հետևանքն էր, որ հօտը գնահատեց նրան և խնդրեց եպիսկոպոսացնել, որ և կատարուեց 1886 թ. Մակար կաթուղիկոսի ձեռքով։

Դ.

Եպիսկոպոսութիւնից յետոյ սկսում է գործունէութեան մի նոր շրջան։ Մակար

կաթուղիկոսի կողմից 188⁷/₈ ուսումնական տարին նա հրաւիրուում է ճեմարանի աստուածաբանական առարկաների դասատու։ Տարաբաղդաբար մի տարի միայն տևեց նորա գործունէութիւնն էջմիածնում, բայց թողեց շատ զգալի տպաւորութիւն։ Այն ծրագիրը, որ ունէր հանդուցեալ Նահապետ եպիսկոպոսը իրրև տեսուչ իւր գործակից Սեդրաք Մանդինեանի և Կարապետ Կոստանեանի հետ,—Մ. Աթոռի ճեմարանը բարձրագոյն դպրոց դարձնել և ազգային հոգւով կրթուած նոր միաբանութիւն կազմել—,մեծ զարկ ստացաւ Օրմանեանի ներկայութեամբ։ Նորա հմտութիւնը գիտութեան մէջ, նորա գեղեցիկ քարոզները, խրատները աշակերտների համար, աշխոյժ, կենդանի ընաւորութիւնը անսահման եռանդի և տոկունութեան հետ, հմայել էին աշակերտութեան մեծագոյն մասը։ Այստեղ նա գրեց նաև իւր «Հայոց հայրապետական աթոռը» աշխատութիւնը, որ տպուեցաւ նախ «Արարատում» և ապա առանձին գրքով։ Բայց ինչպէս ասացինք մի տարի միայն տևեց նորա ուսուցչութիւնը ճեմարանում. ռուսաց կառավարութիւնը կաթուղիկոսից պահանջեց հեռացնել նորան, առարկելով, որ օտարահպատակը չէ կարող պաշտօն վարել ճեմարանում, գուցէ և յիշելով Կարնոյ դէպքը Ռու-

սահայոց դպրոցները փակելու ժամանակ։

Ս. Օրմանեան իւր վարժապետական գործունէութիւնը աւելի եռանդով և մեծ չափերով շարունակեց Արմաշի դպրեվանքում։ Արմաշի վանքը, որ գտնւում է Նիկոմիդիոյ մօտ, բաւական կարևոր դեր է կատարել տաճկահայոց եկեղեցական կեանքի մէջ։ Աշըգեանը այդ վանքի վանահայրութիւնից պատրիարքութեան կոչուեցաւ, նորա գլխաւոր հոգսերից մէկն էր իւր վանքը պայծառացնել և ուսման կեդրոն դարձնել։ Մաղաքիա եպիսկոպոսի վերադարձն Էջմիածնից նորա համար մի գիւտ էր։ Տաճկահայերը չունէին իրենց հոգևոր ճեմարանը, որտեղ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ պիտի պատրաստուէին ժամանակի պահանջների համեմատ։ Տաճկահայոց հոգևորականների մեծ մասը Երուսաղեմի ժառանգաւորաց դպրոցի սաներ էին կամ պատահական կրթութիւն ստացած մարդիկ։ Բնական է, որ հոգևորականութեան զարգացման մակերևոյթը այդպիսի պայմանների մէջ բարձր լինել չէր կարող, իսկ հին չափով կրթութիւնը անբաւարար էր հօտի բաղմակողմանի պահանջներին։ Եկեղեցին իւր դաստիարակչական և քաղաքակրթական դերը կատարել կարող է միայն այն ժամանակ, երբ իւր կոչումն ըմբռնող, և մտքերն ու զգացումները ղեկավարելու ընդունակ պաշտօնէութիւն ունի։ Առանց կենդանի, գիտութեամբ օժտուած, իւր կոչման գաղափարներով ապրող պաշտօնէութեան անհնարին է եկեղեցւոյ հոգևոր բովանդակութիւնը պահել, վերանորոգել, հօտի համար միս և արիւն դարձնել։ Ում համար թանգ է հայոց դարաւոր ազգային եկեղեցւոյ յարատևութիւնը, մեր ազգային-հոգևոր վերակենդանութիւնը նա չ'պէտք է անտես անէ այս էական հարցը։ Ի զուր է դրական արդիւնք յուսալ եկեղեցական վարչութեան, դպրոցների և կալուածների բարեկարգութեան նկատմամբ, մինչև գիտութեան և կոչման գաղափարներով զինուած պաշտօնէութիւն չ'ունենանք։ Այս հարցը էական է թէ մեր և թէ տաճկահայոց համար։ Ս. Օրմանեան այն սակաւաթիւ անհատներից մէկն էր, որ լաւ ըմբռնել էր այս խնդիրը և պատրաստ էր իւր բոլոր կարողութիւնը նուիրել նորա յաջող լուծման։ Նա սիրով ընդունեց Աշըգեանի առաջարկութիւնը և հաստատուեց Արմաշում իբրեւ փոխ վանահայր և դպրոցի տեսուչ։ Վանահայրը համարւում էր պատրիարքը, որ իբրև նախագահ խնամակալութեան պէտք է աշխատէր նպաստել տնտեսական կարիքներին։ 1889 թուին սկսուեց Ս. Օրմանեանի վանահայրական և տեսչական գործու-

նէութիւնը Արմաշում, որ եօթ տարի տեւեց և այնքան օգտակար եղաւ Տաճկահայոց համար։ Նորա օգնականն էր ուսումնական մասում Եղիշէ վարդապետ Դուրեան (այժմ եպիսկոպոս և պատր. տեղապահ)։ Ս. Օրմանեանի շնորհիւ Տաճկաստանն այժմ երիտասարդ, կրթուած հոգևորականների մի ստուար խումբ ունի, որոնք առաջնորդական, քարոզչական պաշտօններ են կատարում, անուն են հանել արդէն բանասիրական, հրապարակախօսական և դպրոցական գործունէութեամբ։ Թուել այդ վարդապետների անունները, նրանց վարած պաշտօնները, գրաւոր աշխատութիւններն ու լրագիրներին ցոյց տուած կենդանի աշխատակցութիւնը, լաւագոյն վկայականը կ'լինէր Ս. Օրմանեանի վարժապետական գնահատելի գործունէութեան։ Բայց այդ անկարող ենք անել տեղի սղութեան պատճառով։ Մենք գիտենք, որ Պոլսում ևս արմաշական վարդապետներն իրենց հակառակորդներն են ունեցել, ինչպէս այստեղ ճեմարանականները. նախանձը, տգիտութիւնը, մոլորութիւնը միշտ իրենց գլուխներն են բարձրացնում, երբ մի նոր ստեղծագործող շարժում, կենդանութիւն է սկսում կեանքի մէջ։ Ինչին, մանր անձնաւորութիւններ, անընդունակ ըմբռնելու կատարուող գործը իւր ամբողջութեամբ, քննադատ են հանդիսանում մանրամասնութիւնների, լուսոյ փոխարէն միայն նորա արձակած ստուերն են տեսնում և իրենց ուժերը լարում խեղդելու նորաբողբոջ կեանքը։ Ս. Օրմանեանի գործունէութիւնն ևս այս կողմից քննութեան և կասկածի է ենթարկուել. ոմանք արմաշական վարդապետներին չափազանց ազատամիտ են համարել և հայոց եկեղեցւոյ գոյութեան համար վտանգաւոր, ոմանք ընդհակառակ Օրմանեանցին կղերական և կաթոլիկ հոգին Հայոց մէջ պատուաստելու պատճառ ընդունել։ Ճշմարտութիւնը այս երկու հակադրութիւնների մէջ տեղն է։ Ս. Օրմանեան ոգևորուել է Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ նոր պաշտօնէութիւն պատրաստելու գաղափարով և այս նորա համար լուսոյ պսակ պիտի համարել, որ կոյրերի համար տեսանելի չէ։ Բայց Արմաշը ոչ միայն վարդապետացուներ է պատրաստել, այլ և քահանաներ և ուսուցիչներ։ Արմաշի, ինչպէս և այստեղ Մ. Աթոռի ճեմարանի էական կոչումը պիտի համարել հոգևորականներ պատրաստելու հրատապ խնդիրը. չ'շարունակուի այդ գործը, որ այստեղ սկսել է հանգուցեալ Նահապետ եղիսկոպոսը և Տաճկաստանում Ս. Օրմանեան, չգիտեմ, թէ ինչ կ'լինի

Ֆ 320-ՀՅ

Հայոց եկեղեցւոյ ապագան։ Մեր հարևան Նեստորականների, Յակոբիկների և արևելեան ուրիշ մանր եկեղեցիների օրինակը կենդանի ապացոյց է, թէ ի՞նչ է նշանակում եկեղեցի՝ ոգէտ, խաւարի մէջ խարխափող հոգևորականութեամբ։ «Եթէ աղն անհամի, ի՞ւ յաղիցի»։

Ե.

Ինչպէս ասացինք ս. Օրմանեանի վարժապետական գործունէութիւնն Արմաշում եօթ տարի տևեց։ Նոյեմբ. 6-ին 1896 թ. նա Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ, որ վարեց այդ պաշտօնը մինչև ներկայ թուականի յուլիսի 16-ը՝ մօտ 12 տարի։

Տարրական ճշմարտութիւն է, որ պատմական երևոյթները պէտք է դատուին և հասկացուին տեղի և ժամանակի պայմանների համաձայն։ Երևոյթն ինքնըստինքեան անհասկանալի է մինչև չ՛լուսաբանուին կապ ունեցող հանգամանքները։ Միացեալ նահանգների կամ Անգլիայի մէջ իշխող հայեացքներով կշռել Պարսկաստանում կամ Չինաստանում պատահող դէպքերը, նշանակում է հասկացողութիւն չունենալ պատմութիւնն ու կեանքն ըմբռնելու։ Այսպէս և Ս. Օրմանեանի պատրիարքութիւնը գնա-

հատելու համար երբէք չպէտք է մոռանանք այն բացառիկ և դանր ժամանակը, երբ նա կոչուած էր հովուելու տաճկահայ ժողովուրդը։

189⁵/₆ թուերին կատարուել էր Հայոց մեծ կոտորածը. պատմութեան մէջ չտեսնուած և չ՛լսուած մի դէպք էր այդ։ Մեծ պատերազմներն այնպէս աղետարեր չեն լինում պետութիւնների համար, ինչպէս այդ կոտորածը հայ ժողովրդի համար եղաւ։ Մայրաքաղաքից սկսած բոլոր հայաբնակ քաղաքներն ու գիւղերը սրածութեան էին ենթարկուել կամ աւարառութեան։ Սուլթանը կատաղած էր ինչպէս մի գազան, և այդ կատաղութեան մէջ նա կամենում էր ոչընչացնել հայ տարրը, դորա հետ լուծելով և հայկական խնդիրը, որ այնքան գլխացաւանք էր պատճառում նրան 1878-ից սկսած։ Զօրքն ու թուրք ամբոխը, վայրենի քուրդն ու չերքեզը միացած՝ գրոհ էին տալիս հայ անզէն և անպաշտպան ժողովրդի վերայ. կոտորում, այրում, յափշտակում, պղծում հայ աղջիկներին և կանանց։ Ամբողջ գիւղերով բռնի մահմեդականացնում էին, եկեղեցիներն ու վանքերը կործանում, պղծում կամ մզկիթ դարձնում, իսկ քահանաների և վարդապետների գլուխը մոլլայի փաթեթ ծածկում, վարդապետներին ամուսնացնում իբրև անարգանք քրիստոնէական կրօնի՝

երկու կին տալով։ Սարսափը տիրել էր ամէն տեղ. յեղափոխական տարրերն իսկ, որ այսօր այնքան անխիղճ քննադատ են հանդիսացել Ս. Օրմանեանի խաղաղ գործունէութեան, բոլորը փախել էին և լռել։ Նոքա ոչ միայն կորցրել էին ժողովրդի աչքում իրենց համարումը, այլ և հէնց իրենց մէջ հաւատ դէպի իրենց գործը։ Եւ միանգամայն բնական էր այդ հոգեբանօրէն. այս կոտորածը Հայոց վերայ 150-200 հազար կեանք էր նստել. տասնեակ հազարներով որբեր ու այրիներ մնացել էին մերկ, քաղցած և անպաշտպան, տասնեակ հազարներով ընտանիքներ թողնում հայրենիք, տուն-տեղ, կալուած և օտար երկիրներ դաղթում և նոցա տեղ ընակութիւն էին հաստատում մահմեդականները։ Հայ ժողովրդի մահուան տագնապն էր այդ. ի՞նչ կ'լինէր նորա վիճակը, եթէ նոյն թափով դարձեալ մի երկու տարի շարունակուէին այս բարբարոսութիւնները։ Սորա վերան աւելացնենք, որ կառավարութիւնը մեղադրում էր նաև պատրիարք Ս. Իզմիրլեանցին, համարելով նրան յեղափոխական շարժման և ապստամբութեան պաշտպան և խրախուսող։ Արի պատրիարքի գործունէութիւնն ու հաստատակամութիւնը արժանի էր հիացման, բայց նորա բոլոր ջանքները բաղխում էին Սուլթանի և տաճիկ կառավարութեան անսասան ժայռին և ոչնչանում։ Եւրոպական դեսպանները, որ ականատես էին տաճիկ կառավարութեան և Սուլթանի անլուր չարագործութեան մի բուռն ժողովրդի դէմ, ոչ միայն անտարբեր հանդիսացան Մատթէոս պատրիարքի բողոքների դէմ այլ և ի վերջոյ զլացան նոյն իսկ որ և է խորհուրդ տալ նորան։ Նա ստիպուած էր հրաժարուել, տեսնելով որ այլ ևս օգտակար լինել չի կարող իւր ժողովրդին։ Հրաժարականից յետոյ Սուլթանը կամենում էր նորան Տրիպոլիս աքսորել, դեսպանների միջնորդութեամբ միայն Երուսաղէմ ուղարկուեցաւ։

Այս դէպքերից յետոյ և այսպիսի պայմաններում պատրիարքական աթոռն է բարձրանում Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան։ Ի՞նչ պիտի անէր նորընտիր պատրիարքը, կարո՞ղ էր և օգտակար կ'լինէ՞ր հօտի համար իւր նախորդի խիզախ քաղաքականութիւնը։ Ս. Իզմիրլեանի քաղաքականութիւնը ոչ միայն արդիւնք էր իւր ընտրութեան, այլ և նորա պատրիարքութեան ժամանակ իրար յաջորդող դէպքերի։ Նա պէտք է բողոքէր, անընական կ'լինէր նորա կողմից լռութիւնն ու համակերպման քաղաքականութիւնը։ Բայց բոլորովին այլ պայմանների մէջ էր ս. Օրմանեանը։

Դեռ ևս երկինք էր բարձրանում կրակի և աւերի ենթարկուած քաղաքների և գիւղերի ծուխն ու փոշին, անտէր մնացած որբերի և այրիների ճիչն ու աղաղակը. արիւնաներկ փողոցներից և դաշտերից չէին սրբուած կատարուած գազանութիւնների հետքերը, ժողովուրդը չէր կարելի երկրորդ անգամ այդպիսի կատաստրոֆի ենթարկել։ Ո՞վ կարող էր երաշխաւորել, որ Սուլթանն ընդունակ չէ կրկնելու իւր «դասը»։ Պէտք էր յարաբերութեան մի նոր եղանակ ընտրել, խոհեմութեան և զգուշաւորութեան ճանապարհ, որպէս զի արիւնաքամ և հոգեւարք ժողովուրդը փոքր ինչ շունչ առնէր և ստացած հարուածներից կազդուրուէր։ Եւ նա կատարեց իւր վրայ դրուած դժուար պարտականութիւնը, որ ուրիշների համար անտանելի կ'լինէր և կ'խորտակուէին նորա ծանրութեան տակ։

Ս. Օրմանեանը միակ մարդն էր, որ գլուխ հանել կարող էր այս տարաբաղդ ժամանակի մէջ։ Չենք կարող փայլուն համարել նորա պատրիարքութիւնն ամէն կողմերով. նորա ընդարձակ զարգացումն ու գիտական պատրաստութիւնը, անսահման եռանդն ու ճկուն խելքը, նուրբ քաղաքագիտութիւնը ուրիշ պայմաններում շատ աւելի փառաւոր արդիւնք կարող էր տալ։ Բայց ինչ որ նա արաւ

տաճկահայ ժողովրդի մի այնպիսի ծանր ճգնաժամում, արդարութեամբ պէտք է գնահատուի, անկարող կ'լինէր կատարել մի ուրիշը։ «Ազգին ամէնէն փոթորկալի վիճակին մէջ զիս պատրիարք կարգեցին», ասել է նա «Արևելք»-ի աշխատակից Եր. Սրմաքէշխանլեանի հետ նորերս ունեցած խօսակցութեան ժամանակ։ «Փոթորկի ատեն նաւապետ մը ոչ հովերը կրնայ կեցնել, ոչ ալիքներու կատաղութիւնը հանդարտեցնել, իր ջանքը կ'ըլլայ այդ վտանգէն նաւը անցնել և նաւահանգիստ հասցնել. հա, երբեմն կ'պատահի որ մէկ կայմ մը կը կոտրի կամ առագաստ մը կը պատռի, բայց ատոնք հոգ չեն, եթէ նաւուն ամբողջութիւնը չի վնասուիր։ Ես այս տեսակ նաւու մը նաւապետն էի. բոլոր ջանքս թափեցի, որ նաւը ողջամբ նաւահանգիստ հասցնեմ. ու ասիկա ըրի, այս մասին խիղճս հանդարտ է»։ Եւ այս բնորոշումը միանդամայն համապատասխան է նորա ժամանակի և գործունէութեան համար. իւր 12 տարուայ պատրիարքութեամբ կառավարեց հայ ժողովրդի վտանգուած նաւը, խուսափելով ժայռերից ու ծանծաղուտներից, մինչև եկաւ յուլիսի 11-ի յեղափոխութիւնը, որ խոստանում է փոքր ինչ խաղաղութիւն բերել մեր տանջուած տաճկահայ եղբայրներին։

Փորձենք ամփոփել այդ գործունէութիւնը։

Ը.

Նորընտիր պատրիարքի առաջին գործը պիտի լինէր պատրիարքարանի և Բ. դրան խզուած յարաբերութիւնները նորոգել և փոքր ինչ կանոնաւորել. նախկին յարաբերութիւնն այլ ևս շարունակել անկարելի էր։ Ս. Օրմանեան, ինչպէս և տաճկահայոց բանիբուն մասը, համոզուած էր, որ այլ ևս անհնար է և վնասակար տիրող պայմանների մէջ քաղաքական ինքնավարութեան պահանջներ դնել Սուլթանի և պետութեան առաջ, երբ նրանք մահուան պատերազմ էին հրատարակել հայ տարրի գոյութեան դէմ և ազգը մահուան օրհասին մէջ ձգել։ Պէտք էր այդ օրհասի ժամն անցկացնել, ազգն ապրեցնել աւելի լաւ ապագայի համար։ Խակ և տաքգլուխ երիտասարդներին է վայել ազգի բաղդը չկշռուած և չչափուած արկածների ենթարկել. իսկական առաջնորդների և խելահաս անձանց կոչումը պիտի լինի «ընդ հուր և ընդ ջուր» ի հանգիստ հանել նրան։ Այսպէս էր ըմբռնել իւր կոչումն ու պարտականութիւնը Ս. Օրմանեանը և այս դաղափարով էլ առաջնորդուեց և

վարեց ազգային գործերը։ Նա հաշտութեան ճանապարհը բռնեց յօդուտ ազգի և եկեղեցւոյ շահերի. յեղափոխական տարրերին չկամեցաւ երես տալ, որովհետև նրանց խակ և անփորձ գործողութեանց արդիւնքն էր մասամբ 1895/6 թուերի կոտորածն ու աւերը։ Յեղափոխական տարրերն էլ նրան ներել չկարողացան, և ոչ միայն մահուան փորձ արին նորա կեանքի դէմ նոյն իսկ եկեղեցւոյ մէջ, այլ և նորա անձնական թշնամիների հետ միացած յուլիսի 16-ի և 25-ի սկանդալները սարքեցին, որ խայտառակութեան անջինջ յիշատակ պիտի մնայ մեր ազգային պատմութեան մէջ։

Ինչպէս ասացինք պատրիարքն աշխատեց կառավարութեան հետ խզուած յարաբերութիւնը հնարաւորութեան չափ կանոնաւորել. քաղաքագէտ և խելօք պատրիարքին յաջողուեց նոյն իսկ Սուլթանի արտաքին բարեհաճութիւնը վաստակել, իսկ այդ հանգամանքը շատ էական նշանակութիւն ունէր Բ. դրան և նախարարութիւնների կամայականութիւնների առաջն առնելու խնդրում։ Կոտորածները դադարեցան. կառավարութիւնը արդարանալ չէր կարող թէ ապստամբների հետ գործ ունի։ Պատրիարքը կամենում էր օրէնքի սահմանների մէջ պաշտպանել իւր ազգի շահերը առանց հա-

կառակելու պետականին։ Անշուշտ նա անկարելին կարող չէր անել. օսմանեան պետութիւնը իւր գլխով շարունակում էր հայամերժ քաղաքականութիւնը. հայը վնասակար էր և անհաւատարիմ տէրութեան աչքում։ Հալածանքները, բանդարգելութիւններն ու ճնշումները շարունակուեցան և Ս. Օրմանեանի պատրիարքութեան օրով. բայց նոքա այնպէս օրհասական չէին և մասսայական բնաւորութիւն չունէին ինչպէս առաջ։ Պատահեցան և փոքր չափով կոտորածներ, ինչպէս Վանի վերջին դէպքերի ժամանակ, բայց այդտեղ պատասխանատուն պատրիարքը չէր, այլ յեղափոխական այն խակ տարրերը, որոնք ի հաշիւ չէին առնում դժբաղդ ժողովրդի նիւթական և բարոյական քայքայուած վիճակը, անպաշտպանութիւնը։ Չլինէր յուլիսի 11-ի անսպասելի յեղաշրջումը, ո՞վ կարող է ասել թէ Վանում մի նոր կոտորածի լուրը չը-պէտք է լսէինք։

Սուլթանի կառավարութիւնը մինչև իսկ փորձեր արաւ կրճատելու հայոց արտօնութիւնները, ոչնչացնելու սահմանադրութիւնը, գրաւելու կալուածներն ու իւր իշխանութեան ենթարկելու դպրոցները, բայց նրբամիտ պատրիարքը, ինչպէս կ'տեսնենք, ամէն տեղ կարողացաւ գործը ձգձգել, քնե-

ցնել կամ յաղթող հանդիսանալ։ Նախարարներն զգում էին, որ գործ ունին մի խելօք և քաղաքագէտ պատրիարքի հետ, որին չեն կարող արհամարհանքով վերաբերուել, որքան էլ տոգորուած լինէին հայաջինջ քաղաքականութեամբ։ Պատրիարքի բարձր կրթութիւնն ու լեզուագիտութիւնը, նախարարների, դեսպանների և օտար դաւանութեանց պետերի հետ պահած անձնական վայելուչ յարաբերութիւնը, դիւանագիտական նուրբ հասկացողութիւնը շատ օգնեցին նրան կրակի մէջ իսկ եղած ժամանակ շահանակներ հանել իւր ազգի համար։

Նոր պատրիարքը իւր նախորդներից մի շատ ծանր ժառանգութիւն էր ստացել. այդ սահմանադրութեան վերաքննութիւնն էր։ Սահմանադրութիւնից դժգոհ էին թէ հայերը և թէ տաճիկ կառավարութիւնը, ի հարկէ բոլորովին տարբեր պատճառներով։ Հայերը կամենում էին աւելի մշակել և կանոնաւորել այն թերութիւնները, որ զգացել էին երկարամեայ գործադրութեան ժամանակ. իսկ բռնապետական կառավարութեան համար աչքի փուշ էր այն, որ պէտք էր հանել և դէն ձգել։ Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը մի միջոց էր կառավարութեան համար ոչնչացնելու այն։ Սակայն պատրիարքը

շատ լաւ էր հասկանում այդ, և պատիւ նորան, որ կառավարութեան պահանջների հակառակ կարողացաւ քնեցնել այդ խնդիրը և անաղարտ իւր յետնորդին հասցնել։ Ճշմարիտ է, Ս. Օրմանեանը, չկարողացաւ ազգային երեսփոխանական ժողով գումարել, որովհետև կառավարութիւնը իրաւունք չէր տալիս և պահանջում էր նախ սահմանադրութիւնը վերաքննել, հաստատել տալ և ապա նոր կանոնադրութեան հիման վերայ ժողով գումարել, բայց թէ Պոլսում և թէ գաւառներում կատարուել են թաղական և գաւառական ընտրութիւններ, գործել են ժողովները։ Գուցէ ընթերցողներից շատերին յայտնի չլինի, թէ նա ինչ միջոցների էր ստիպուած դիմելու սահմանադրութիւնը պահելու համար։ Իւր պատրիարքութեան տասներորդ տարին արդէն վախճանուել էին Խառը ժողովի անդամներից շատերը և անհրաժեշտ էր կեդրոնական վարչութիւն կազմել, ըստ սահմանադրութեան պատրիարքը չէ կարող վարել գործերը։ Երեսփոխանական ժողով գումարել անհնարին էր, նա յաջողեցնում է իւր տօնախմբութեան անունով միայն պատրիարքարանում ժողով անել 1906 թ. յուլիսի 24-ին և նոր վարչութիւն կազմել։ Ի հարկէ չարամիտ և գործին անտեղեակ մարդիկ քիչ չ՝օգտուեցան այս հան-

գամանքներից պատրիարքին հակասահմանադրական հրատարակելու, բայց այդ զբաղմունքը չրելու համար բաւական է յիշել, որ կառավարութիւնն արգելել էր նոյն իսկ «սահմանադրութիւն» բառը գործածել, ուր թէ սահմանադրութեան անունով ազգային ժողով գումարել։ Պոլսոյ հայ թերթերը արգելուած բառի իմաստը արտայայտելու համար հնարել էին «պատրիարքարանի օրէնք» խօսքերը։

Տաճկահայերն ևս ունեցել են իրենց կալուածական և դպրոցական խնդիրները։ Պետական օրէնքով, ինչպէս մզկիթները, այնպէս էլ եկեղեցիները կարող են իրենց վաղքներն ունենալ, այսինքն կալուածական նուէրներ ընդունել կրօնական և մարդասիրական հաստատութեան որևէ պէտքի համար։ Վաղքների տեսակները երկու են. իձարէի վահիտէ և իձարէթէին։ Առաջին տեսակ կալուածները ծախուել չեն կարող. իսկ երկրորդները կարող են ծախուել և ժառանգներին անցնել. ցեղի սպառման ժամանակ, տէրութիւնն է հանդիսանում սեպհականատէրը։ Հայոց եկեղեցւոյ կալուածները այս երկրորդ տեսակին են վերաբերում մեծ մասով և աւանդաբար արձանագրուած են սրբերի անունով։ Օրէնքը պահանջում էր, որևէ

անձն ցոյց տալ իբրև սեպհականատէր. քրիստոնեայ եկեղեցիներն էլ սեպհականատէր են ցոյց տուել այն սուրբը, որի անուան նուիրուած է եկեղեցին կամ վանքը։ Օրինակ Երուսաղեմի կալուածներն արձանագրուած են որպէս սեպհականութիւն Զեբեդէոսի որդի Յակոբոսի, Կ. Պոլսի մայր եկեղեցուն Յովակիմի դուստր Մարիամի հայրն։ Այս հանգամանքը, որ լաւ ծանօթ էր կառավարութեան, սրբագործուած դարաւոր աւանդութեամբ, հալածանքի շրջանում այլևս ընդունելի չէր, և մեծ վտանգ էր սպառնում եկեղեցական կալուածներին։ Որովհետև սրբերը կենդանի անձնաւորութիւններ չեն, ուրեմն նրանց կալուածներն անտէր են և տէրութեան հասանելի։ Սակայն պատրիարքը տեղի չտուաւ և այս ծանր կացութիւնից կալուածները վերջնապէս ազատելու համար, ծրագրել էր վաճառել բոլոր, իշխարէթեանով կալուածները և վերածել իշխարէի վահիտէ դրութեան՝ ժամանակի պատրիարքի խնամակալութեան տակ։ Դոբանով կազատուէին և այն կալուածները, որ այս կամ այն անձի խնամակալութեան էին յանձնուած և նրանց մահուան դէպքում որդիները կամենում էին յափշտակել իբրև ժառանգներ։

Աւելի դժուար էր դպրոցական խնդիրը. Օ-

րէնքը քրիստոնեայ եկեղեցիների դպրոցների գոյութիւնը չէ ճանաչում. երկու տեսակ դպրոցներ միայն ընդունելի են՝ պետական և անհատական։ Վերջին տեսակները մասնաւոր մարդկանց սեպհականութիւն են և բանալ կարելի է պետութիւնից արտօնութիւն ստանալով։ Քրիստոնէական եկեղեցիներն՝ ազատ պետական հսկողութիւնից՝ իսկզբանէ անտի ունեցել են իրենց դպրոցները։ Բայց վերջին ժամանակ Տաճիկներն էլ հետևելով ռուսաց օրինակին՝ կամեցան խառնուել դպրոցական գործի մէջ։ Յունաց պատրիարքարանը բողոքեց կառավարութեան դէմ փակելով բոլոր եկեղեցիներն ու դպրոցները և ի վերջոյ իրաւունք ստացաւ յոյն դպրոցների վերահսկողութիւնը պատրիարքի և մետրապոլիտների իրաւասութեան վերապահելու։

Հանգուցեալ Աշըղեանը չկարողանալով նոյն իրաւունքներն ստանալ, վտանգի առաջն առնելու համար Կ. Պոլսոյ աւագ քահանաներին թաղական վարժարանների ներկայացուցիչներ նշանակեց, որով և հայ դպրոցները համարւում էին որպէս մասնաւոր անհատների սեպհականութիւն։ Սրբազան Օրմանեանին շատ ջանք նստեց, մինչ որ այս հայաժերժ քաղաքականութեան և հալածանքի ժամանակ կարողացաւ ընդունել

տալ, որ հայ դպրոցներն էլ յոյների նման մայրաքաղաքում ենթարկուին պատրիարքի, իսկ գաւառներում առաջնորդների իրաւասութեան։ Կառավարութեան պահանջներից մէկն էլ այն էր, որ ուսուցիչների հաստատութիւնը իւր ձեռքով լինի և իրաւունք ունենայ լիազօր քննիչներ նշանակելու հայ դպրոցների վերայ։ Առաջին կէսի հետ պատրիարքը չ՚համաձայնեց, գիտենալով, որ այդ հանգամանքը վտանգաւոր միջոց կ՚լինի կառավարութեան ձեռքին, իսկ երկրորդն ընդունում էր այն պայմանով, որ քննիչները ոչ մի կարգադրութիւն անելու իրաւունք չ՚ունենան, այլ իրենց դիտողութիւններն ու բողոքները յայտնեն պատրիարքին։

Յեղափոխական տարրերի և նորա թշնամիների կողմից յաճախ դժգոհութիւններ են լսուած, թէ Ս. Օրմանեանը չէ բողոքել կառավարութեան խստութիւնների դէմ և չէ աշխատել թեթևացնել ժողովրդի ծանր վիճակը։ Սակայն այդ դէմ է ճշմարտութեան և կատարուած իրողութեան։ Ոչ մի պատրիարքի ժամանակ գուցէ այնքան դիմումներ և բողոքներ չեն եղել բերանացի և գրաւոր, ինչպէս Ս. Օրմանեանի օրով։ Ժամանակը չար էր ի հարկէ և եռանդուն պատրիարքի

համար միանգամայն աննպաստ. կառավարութիւնը հայ տարրի վերայ նայում էր որպէս թշնամու և հալածանքի արժանի տարրի վերայ։ Բայց և այնպէս նա կարողացել է շատ յաճախ իւր արդար ձայնը լսելի անել խուլ կառավարութեան ականջին։ Հայերը սովորական հարկից զատ՝ վճարում են և զինուորական տուրք։ 1895/6 թուի աւերումից յետոյ այդ տուրքի գանձումը ահագին բեռ էր ժողովրդի համար։ Պատրիարքի միջնորդութիւնը կառավարութիւնը զիջաւ այդ տուրքի գանձումը յետաձգել երեք տարով։ Ժամանակի կամ թշնամու ձեռքով խարխլած էին կամ աւերուած շատ եկեղեցիներ, վանքեր և դպրոցներ, բայց կառավարութիւնը իրաւունք չէր տալիս նորոգելու կամ շինելու։ Հայի համար անկարելիութեան չափ դժուար էր դարձել երկրի մէջ իսկ մի գաւառից միւսն անցնել, բանտերը լցուում էին հայ կալանաւորներով։ Կառավարութիւնը դժուարութիւններ էր յարուցանում Սսոյ կաթողիկոսական թափուր աթոռի համար ընտրութիւն անելու։ Պատրիարքի 1899 թուի բուռն բողոքների և պատճառաբանեալ հրաժարականի հետևանքն էր, որ իրաւունք տրուեցաւ եկեղեցիներն ու վանքերը նորոգելու, դպրոցական և բարեգործական հաստատու-

թիւնների համար շէնքեր կառուցանելու և կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարելու։ Բանտարկեալներից շատերն արձակուեցան բանտից և ժամանակաւորապէս գոնէ երթևեկութիւնը փոքր ինչ թեթևացաւ։ Նա բողոքել է նոյնպէս նաև իւր ժողովրդի քաղաքական ծանր վիճակը թեթևացնելու. նպատակով՝ առանց խրախուսիչ հանդիսանալու յեղափոխականների անմտութիւններին կամ «վճարելու նրանց կոտրած ապակիների համար»։ Դեռ ևս մի քանի ամիս առաջ նրա գեղեցիկ պատճառաբանուած բողոքը հայոց քաղաքական անտանելի կացութեան մասին թարմ է բոլորի յիշողութեան մէջ։ Իւր բողոքներով նա օգնութեան է հասել նոյն իսկ հանգուցեալ կաթողիկոսին եկեղեցական կալուածների գրաւման ժամանակ և նորա մտածուած, նուրբ քաղաքագիտութեամբ գրած թուղթը հիմք եղաւ կաթողիկոսի գրրած մեմորանդումին։ Պոլսում էլ գրաւոր և բերանացի ռուսաց դեսպանին դիմեց տաճկահայոց բողոքը յայտնելու ընդհանուր ազգային կալուածները գրաւելու համար։

Է.

Բայց Ս. Օրմանեանի վարչական ընդունակութիւնները և կենդանի եռանդը երևեցան

ներքին կառավարութեան և ստեղծագործական շինարարութեան մէջ։ Պատրիարքական աթոռի վերայ բարձրանալու առաջին օրից նորա առաջ դրուած էր հայրական խնամատարութեան մի մեծ գործ։ Տասնեակ հազարներով որբեր և այրիներ մնացել էին մի կտոր հացի կարօտ, չքաւորութիւնն ու սովը սպառնում էին ոչ պակաս մի նոր կոտորած յառաջ բերել։ Երկրագործ գիւղացին զրկուած էր իւր եզներից և գործիքներից հաց վաստակելու համար։ Եթէ պատրիարքը ոչինչ արած չ'լինէր, որբերի եւ կարօտեալների համար ցոյց տուած սրտացաւութիւնն ու խելացի խնամքը միայն բաւական էր փառաւորելու նրա անունը։ Գթութեան գործը նոյնպէս խելացիութիւն և բանաւոր կազմակերպութիւն է պահանջում նիւթապէս և բարոյապէս օգտակար դառնալու համար, ինչպէս և ամեն մի գործ։ Անկանոն և անսիստեմ կատարուած բարեգործութիւնը, նիւթական նպաստը կարող է ՁԼասակար լինել բարոյական տեսակէտից, խրախուսելով ձրիակերութիւնն ու անամօթ մուրացկանութիւնը։ Հանգուցեալ կաթողիկոսն էլ տասնեակ հազարներով փողեր է ցրուել աղքատներին, բայց որքան անօգուտ և նոյն իսկ ՁԼասակար հետևանքներով։

Ս. Օրմանեանը իբրև աշխարհատես և

կրթուած մարդ, իբրև եկեղեցւոյ պատմութեան լաւ ծանօթ եկեղեցական, գիտէր գթութեան գործի պատմութիւնը, աղքատների խնամատարութեան սիստեմները արևմտեան քաղաքակիրթ ազգերի և եկեղեցիների մէջ։ Եւ ահա այդ ծանօթութեան արդիւնքն էր որբանոցների երևան գալը և նրանց կազմակերպութիւնը տաճկահայոց մէջ։ Գաւառական կեդրոններում և վանքերում որբանոցներ հաստատուեցան ոչ միայն ազգի թշուառ և անտէր զաւակների նիւթական կեանքը փրկելու, այլ և դաստիարակելու։ Որբերը ուսման հետ պիտի սովորէին նաև որ և է արհեստ, որպէսզի հաստատութիւնից դուրս գալուց յետոյ՝ կարողանան մաքուր աշխատանքով հաց վաստակել։ Սովորական արհեստներից՝ կոշկակարութիւնից, հիւսնութիւնից, դերձակութիւնից զատ խրախուսւում էին այնպիսի արհեստները, որոնք տեղական արդիւնաբերութեան հետ կապ ունին, ինչպէս կտաւագործութիւն, գորգագործութիւն, աթոռագործութիւն և այլն։ Որբանոց-արհեստանոցները պարտաւոր էին իրենց պատրաստած նիւթերի նմուշներն ուղարկել պատրիարքարան։ Որբերն ու որբուհիները իրենց ուսումն աւարտելուց յետոյ նոյն իսկ մի փոքրիկ նպաստ էին ստանում իրենց արհեստը բանեցնելու համար։ Ս. Պատրիարքը յատուկ հրահանգ և կանոնադրութիւն էր հրատարակել որբանոց-արհեստանոցների բացման, կառավարութեան և պահպանութեան համար։ Ուրախալին այն էր, որ այդ հաստատութիւններից մի քանիսը հիմնուած էին վանքերում, և նրանց եկամուտները գործադրւում էին այդ հաստատութիւնների համար, նորոգելով այդպիսով վանքերի հին, քաղաքակրթական—բարեգործական կոչումը։ Ս. Պատրիարքին այս խնդրում մեծ աջակցութիւն ցոյց տուեց հանգուցեալ Գրիգոր Ջանշեանը, որ իւր Братская помощь ժողովածուի հրատարակութեամբ կարողացաւ մօտ 60,000 ռուբլի հաւաքել և ուղարկել յոգուտ որբերի. 12 որբանոց պահւում էին միայն Ջանշեանի անունով։ Սակայն պատրիարքի հոանդուն ջանքերի, անձնական ընդարձակ ծաննօթութիւնների շնորհիւ նուիրաբերութիւններ էին լինում նաև բազմաթիւ մասնաւոր անձնաւորութիւններից և հասարակութիւններից։ Նոյն իսկ Եւրոպայից և Ամերիկայից փողեր էին ուղարկւում այս նպատակի համար։ Եւ այդ նպաստները գործադրուեցան շատ խելացի կերպով. որբանոցներ և արհեստանոցներ բացուեցան Վանում, Բիթլիսում, Կարինում, Մուշում, Բայազիտում, Ակնում, Արաբկի-

րում, Սեբաստիայում, Մարաշում, Մալաթիայում, Տիգրանակերտում... մի խօսքով գաւառական բազմաթիւ կեդրոններում կամ վանքերում։ Տարաբաղդաբար հաստատ տեղեկութիւն չունիմ այդ հաստատութիւնների թուի և նրանց մէջ խնամուած որբերի քանակի մասին։

Որբանոցների բացման և վերին հսկողութեան մէջ օժանդակ էր պատրիարքին նպաստից յանձնաժողովը. այդտեղ էին կեդրոնանում որբերի և կարօտելոց համար հաւաքուած նուիրաբերութիւնները և այդտեղից էին բաշխւում հաստատութիւններին և կարօտեալներին։ Բայց ամէն ինչ կատարւում էր պատրիարքի անունով, նրա անմիջական հսկողութեամբ և մասնակցութեամբ, որովհետև անդամները վախենում էին, թէ լրտեսների կողմից կ՚մատնուին իբրև հասարակական կամ յեղափոխական նպատակների համար ժողովարարներ։ Պատրիարքն այդ երկիւղը չունէր, իւր կոչման հետ կապուած մի պարտաւորութիւն էր յայտարարում հօտի թշուառների և աղքատների համար ողորմութիւն ստանալը։ Նպաստից յանձնաժողովն էր նաև օժանդակութիւն հասցնում կարօտեալներին։ Պօլսոյ լրագիրների մէջ միշտ տեղեկութիւններ կարելի է գտնել, թէ ինչքան նպաստներ է ուղարկել պատրիարքարանը, մանաւանդ կոտորածին հետևող առաջին տարիները, այլ և այլ տեղերի կարօտեալներին և որբանոցներին։ Գիւղական կարօտեալներին յատկապէս նպաստ էր տրւում լծկան եզներ և սերմացու հայթայթելու համար։ Եթէ պատրաստ դրամ չեն ունենում փոխառութիւն են անում սուր կարիքներին անմիջական օգնութիւն հասցնելու համար։ Եւ եթէ յականէ յանուանէ յիշելու լինինք կ՚տեսնենք, որ համարեա բոլոր թեմերը պատրիարքարանից հազարաւոր ոսկիներով նպաստ են ստացել տարիների ընթացքում, յատկապէս մեծ Հայքի-Վանի, Բաղէշի, Ակնայ, Տիգրանակերտի, Աղթամարի... այլն թեմերը։

Պատրիարքը մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում նաև դպրոցների ծաղկման վերայ։ Նայելով կոտորածների ժամանակ ժողովրդի կրած նիւթական անսահման վնասներին, հալածանքների և ճնշումների պատճառով յառաջ եկած չքաւորութեան, վաճառականութեան անկման, դպրոցները բուսնում էին սունկի նման, յատկապէս ս. Օրմանեանի աշակերտ արմաշական երիտասարդ վարդապետների աշխատութեան շնորհիւ։ Կեդրոնից նպաստներ էին ուղարկում գաւառական աղքատ դպրոցներին կամ պահ-

ւում էին միմիայն պատրիարքարանի օժանդակութեամբ։ Եւ այդ նպաստները միմիայն դրամական չէին, այլ հարիւրաւոր ոսկիների արժողութեամբ գրքեր էին ուղարկւում կարօտ դպրոցներին բաժանելու։ Պատրիարքի անմիջական հսկողութեան տակ էին Պօլսոյ թաղական վարժարանները, ուր վարչական այնպիսի կանոնաւորութիւն էր տիրում, որ ռուսահայոց դպրոցներում երբէք չի եղել։ Ուսումնական խորհուրդը հսկում էր ծրագրի անթերի կատարման վերայ, ուսուցիչներին դասատուութեան արտօնագիր էր տալիս, դասագրքեր ընտրում, տարեկան հաշիւ կամ վիճակագրոյց կազմում պատրիարքի վերին հսկողութեան տակ։ Իսկ ներկայ թուականի սկզբին պատրիարքի ձեռքով խմբագրուել էր և Ուսումնական խորհրդի քննութեան ենթարկուել «Կազմական կանոնագիր»-ը, որով միատեսակութիւն էր ստեղծւում դպրոցների կառավարութեան և ծրագրի մէջ։ Արմաշի դպրեվանքից զատ, Պէրպէրեան վարժարանի հոգատարութիւնն էլ պատրիարքն էր յանձն առել հիմնադրի մահուանից յետոյ։

Մայրաքաղաքի բարեգործական հաստատութիւններն էլ Ս. Օրմանեանի օրով առանձին խնամք և ուշադրութիւն վայելեցին։ Ս. Փրկչի հռչակաւոր հիւանդանոցը, որ մեր

ազգային քաղաքակրթական պարծանքներից մէկն է, բարեփոխութեան ենթարկուեցաւ Եւրոպական մտքով։ Հիւանդանոցի մատուռը փոքր էր, հնացած և մեծ հաստատութեան անուան համար շատ անշուք։ Կարապետ և Ագաթան Թահրապունեանների ծախքով նորից շինեց Ս. Փրկչի եկեղեցին մեծ և վայելուչ պայծառութեամբ։ Բարեգործ Յակոբեանների առատ նուիրաբերութեամբ հիւանդանոցի մի ամբողջ յարկաբաժին աւելացաւ։ Ուրիշ հնացած երկու յարկաբաժիններ ևս նորոգուեցան։ Խորասանճեանների նուիրաբերութեամբ նորոգուեց դեղարանական բաժինը, Գարամանեանի և ուրիշների օժանդակութիւններով նոր սիստեմի անհրաժեշտ մեքենաներ գնուեցան։ Նոր յարկաբաժնիների բացման օրը 300 ոսկու չափ դրամար հաւաքեց՝ կոլեր գնելու հիւանդներին թարմ և մաքուր կաթ մատակարարելու համար։ Հիւանդների խնամատարութիւնն ու բժշկութիւնը կատարւում է Եւրոպական կատարելութեամբ։ Եւրոպացի քոյրեր ընդունուեցան հիւանդանոցի սպասաւորութեան մէջ, որոնք հսկում են մաքրութեան և կանոնաւոր հիւանդապահութեան վերայ։ Փորձեր եղան նոյն իսկ երաժշտութեամբ բժշկելու ջլախտաւորներին։ Սրբազան Օրմանեան իւր

ընդարձակ կապերով և Պօլսոյ բարձր և հարուստ դասակարգի մէջ վայելած յարգանքներով առ հասարակ շատ օգտակար եղաւ որբանոցների, դպրոցների և բարեգործական հաստատութիւնների համար նուէրներ հաւաքելու գործում։ Ընդարձակեց Ս. Փրկչի հիւանդանոցին մաս համարուած տղայոց և աղջկանց որբանոցները. այս երկու որբանոցների մէջ պատսպարուած էին 300-350 որբեր երկու սեռից։ Ինչպէս գաւառների որբանոցներում, այստեղ ևս ուսման հետ սաներին սովորեցնում էին գործնական արհեստները փայտի քանդակագործութիւն, թիթեղագործութիւն, հիւսնութիւն, կոշկակարութիւն, դերձակութիւն։

Ը.

Ս. Օրմանեանի գնահատելի ծառայութեան մի կէտն էլ թափուր վիճակների համար առաջնորդներ, տեղապահներ և պատրիարքական փոխանորդներ հոգալն էր։ Ընդհանրապէս տաճկահայոց եպիսկոպոսներն ու վարդապետները սիրով չեն հեռանում Բոսփորի դեղաձիծաղ ափերից։ Այնտեղ կեանքն աւելի դիւրութիւններ և վայելչութիւններ է ընծայում, քան գաւառական, հեռաւոր խուլ անկիւններում։ Բայց 1895/6 թուերի կոտորածներից յետոյ գաւառն աւելի պակաս հրապուրիչ էր դարձել։ Հեշտ չէր կառավարութեան հայամերժ քաղաքականութեան հետ, որ գաւառներում աւելի կոպիտ արտայայտութիւն էր ստանում, հաշտեցնել առաջնորդական-հովուական սրբազան պարտաւորութիւնները։ Տէրութիւնը կասկածանքով էր նայում փոքր ի շատէ աչալուրջ և իւր կոչման հաւատարիմ եկեղեցականների վրայ. լրտեսները կենդանի գործունէութիւն էին ցոյց տալիս ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլ և գաւառներում, և տարաբաղդաբար նոցա մէջ փոքր տոկոս չէին կազմում հայերը։ Իսկ հօտի վիճակը պահանջում էր շուտափոյթ նիւթական և բարոյական օգնութիւն։ Մահուան ճիրաններից ճողոպրած ժողովրդին պէտք էր մխիթարել, յոյս ներշնչել, խրախուսել դարձեալ քաղաքակրթական գործունէութեան ճանապարհն ընտրելու, դպրոցներ և որբանոցներ բանալու, քանդուած և աւերուած եկեղեցիները նորոգելու, քաղցածին պէտք էր հաց տալ, մերկին հագուստ։ Սորա վերան աւելացնենք, որ օտար՝ կաթոլիկ և բողոքական՝ միսիոնարութիւններից ոմանք ժողովրդի ծանր կացութիւնից օգտուելով, իրենց նպաստներով քրիստոնէական գթութեան անապական գինու մէջ պղտոր ջուր էին խառնում Հ.

եկեղեցու փարախից իրենց համար նոր հոտեր կազմելու։

Այսպիսի պայմանների մէջ Ս. Օրմանեանին օգնութեան են հասնում նորա աշակերտները, արմաշական երիտասարդ վարդապետները։ Ծանր հարուածների ենթարկուած կեդրոնները, որոնք մնում էին դարձեալ կառավարութեան առանձին հսկողութեան տակ,—Կարին, Վան, Մուշ, Ակն, Արաբկիր և այլն—առաջնորդներ կամ պատրիարքական փոխանորդներ են ստանում, որոնց մէջ կարևոր տեղ են բռնում արմաշականները։ Ամէն տեղ հնարաւորութեան սահմանների մէջ սկսւում է քաղաքակրթական կեանքի փլատակների վերայ վերանորոգչական մի կենդանի գործունէութիւն։ Եկեղեցիներ են նորոգւում, դպրոցներ, որբանոցներ և արհեստանոցներ բացւում, միշտ կեդրոնից նիւթական նպաստ և բարոյական քաջալերութիւն ստանալով։ 1895/6 թուերի կոտորածներին հետևող տարիների մէջ Կ. Պոլսոյ հայ թերթերը լիքն են գաւառից եկած այդպիսի տեղեկութիւններով։ Քաղաքակրթական - դպրոցական գործը նորից կեանք է սկսում ստանալ, չնայելով ժողովրդի բարոյապէս և նիւթապէս քայքայուած դրութեան և կառավարութեան եռանդուն խստութեան։ Երիտասարդ վարդապետների

անձնուէր ծառայութեան հետ այդ բանի համար պարտական ենք մեծ մասով Ս. Օրմանեանի հմուտ ղեկավարութեան։ Առաջնորդները կենդրոնից հասած հրահանգների համաձայն հսկում են նաև օտար որբանոցներում պատսպարուած որբերի վերայ, որպէս զի նրանք մայրենի եկեղեցուց և ազգութիւնից իսպառ չկտրուին և խորթանան։

Ս. Օրմանեանի պատրիարքութեան օրով երկու դժուար խնդիրներ ևս լուծուեցան, կամ լուծուելու աստիճանին հասան, որոնք արժանի են յիշատակութեան։ Դոցանից մէկը Կիլիկիոյ աթոռի համար նոր կաթողիկոս ընտրելու հարցն էր, որ երկար տարիներ էր տևել։ Մենք տեսանք արդէն, որ այդ խնդիրը իւր յաջող լուծումն ստացաւ և կառավարութեան յարուցուած դժուարութիւնները խափանուեցան պատրիարքի ջանքերով և աշխատութեամբ։ Երուսաղէմի լուսարարապետ տ. Սահակ եպիսկոպոս Խապայեան Կիլիկիոյ կաթուղիկոս ընտրուեցաւ և հաստատուեցաւ։ Երկրորդն խնդիրն է Երուսաղեմի աթոռի շուրջը ծագած դժուարութիւնները։ Ցայտնի է, որ Երուսաղեմի աթոռը երկար տարիներից ի վեր հեծում էր ծանր պարքերի տակ, որի քանակը մի քանի

հարիւր հազար ռուբլու է հասնում, իսկ միաբանութիւնը բաժանուած երկու կուսակցութեան՝ շատ դայթակղելի, փոխադարձ հակառակութիւններ և ամբաստանութիւններ երևան հանեց։ Պատրիարքը ծեր էր, և ինչպէս երևում է անկարող իւր անձնական իշխանութեամբ խաղաղացնելու մտքերը և կարգաւորելու վանքի տնտեսական և բարոյական վիճակը։ Երկու կուսակցութեան թշնամական պայքարը արտայայտութիւն ստացաւ նոյն իսկ տաճարի մէջ ուխտաւորների ներկայութեամբ։ Միաբանութեան մեծագոյն մասի կողմից մեղադրւում էին երէք հոգի՝ տ. Սահակ եպիսկոպոս Խապայեան, ելևմտից տեսուչ տ. Ղևոնդ վարդապետ Մագսուտեան և Երուսաղեմի պատրիարքական փոխանորդը Պօլսում՝ տ. Գէորգ եպիսկոպոս Երիցեան։ Սրանք էլ ի հարկէ իրենց կուսակիցներն ունէին միաբանութեան մէջ։ Բողոքներ հասան Պոլիս. ս. Օրմանեան աշխատեց խաղաղացնել մտքերը, բայց ապարդիւն։ Մի առանձին յանձնաժողով նշանակուեցաւ հաշուական խնդիրը քննելու։ Երուսաղեմի միաբանութեան մէջ բողոքող տարրը յաղթող հանդիսացաւ. տ. Ղևոնդ վարդապետ արձակուեց պաշտօնից և Պոլիս կանչուեցաւ, տ. Գէորգ եպիսկոպոս Երիցեան զրկուեցաւ

միաբանութեան անդամութիւնից, իսկ տ. Սահակ եպիսկոպոս Կիլիկիոյ կաթուղիկոս ընտրուեցաւ։ Յանձնաժողովի քննութեան տեղեկագիրը կենդրոնական վարչութեան կշռադատութեան ենթարկուելուց յետոյ՝ դժուար եղաւ դրական վճիռ արձակել, որովհետև յանձնաժողովի անդամներից երկուսը մեղադրում էին Ղևոնդ վարդապետին վանքը պարտքի տակ ձգելու համար, իսկ երկուսը ոչ։ Վարչութեան ատենապետը Գաբրիէլ էֆ. Նորատունկեան, թէպէտ համոզուեցաւ վերոյիշեալ վարդապետի մեղաւորութեան մէջ, բայց անհրաժեշտ համարեց մի առանձին պատուիրակութիւն ուղարկել Երուսաղէմ տեղն ու տեղը քննելու հաշիւները և կարգաւորելու վանքի անկերպարան վիճակը։ Այդ գործը յանձնուեց տ. Վահրամ արքեպիսկոպոս Մանկունուն և Արիս էֆ. Ֆէսճեանի, որոնք իրենց վրայ դրուած պարտաւորութիւնները կատարեցին և քննութեան արդիւնքը յայտնեցին կեդրոնական վարչութեան։ Վերջնական արդիւնքը ինձ յայտնի չէ, զուցէ պատրիարքի հրաժարականի պատճառով, անկատար մնաց լուծուելու վախճանին հասած կարևոր խնդիրը։ Բայց ս. Օրմանեանը կատարեց իւր պարտքը վարչութեան հետ խնդիրը պարզելու և մեղաւորը երևան հանելու գործում, թէև, ինչ-

պէս կտեսնենք դորանով անձնական թշնամիներ վաստակեց, որոնք կարևոր դեր խաղացին նորան խայտառակելու համար սարքուած ամօթալի պատմութեան մէջ։

Մեր եկեղեցական ներքին կեանքի մէջ բարեկարգելի էական կէտերից մէկն էլ երգեցողութեան կանոնաւորութիւնն է։ Մեծագործ Գէորգ Դ. կաթողիկոսը մի քայլ էր արել եկեղեցական երգեցողութեան միատեսակութեան համար, բայց երաժշտական արուեստ ստեղծելու մեծ գործ կայ կատարելու։ Մինչդեռ Էջմիածնում տ. Կոմիտաս վարդապետի պատրաստակամութիւնը երաժշտական դպրոց կազմելու և խմբապետներ պատրաստելու մասին անուշադիր թողնուեցաւ, ս. Օրմանեանը շատ ջանք գործադրեց Եկմալեանի պատարագի արարողութիւնը ընդհանրացնելու Պոլսոյ եկեղեցիների մէջ։ Նա խրախուսեց նաև, գրաւոր և բերանացի, հայ երաժշտապետներին նոր աշխատութիւններ յօրինելու պատարագի համար և գործադրելու եկեղեցիների մէջ։ Փորձեր եղան դժուարութիւններ յարուցանելու կրթուած պատրիարքի այս գեղեցիկ մտադրութեան դէմ, բայց անյաջող. կրօնական ժողովը մինչև իսկ ընդունեց սկզբունքով երգեհոնի ձայնակցութիւնը, որքան այդ

անհրաժեշտ էր ձայների ելևէջները կանոնաւորելու համար։

Ս. Օրմանեանի գործունէութիւնն ամփոփելու համար յիշենք և նորա հովուական գործունէութիւնը իբրև Կ. Պոլսոյ եպիսկոպոս։ Թիւրքիոյ Հայոց պատրիարքը միևնոյն ժամանակ Կ. Պոլսոյ առաջնորդն է։ Նորա բարոյական և նիւթական շինարարութիւնը Ս. Փրկչի հիւանդանոցում տեսանք արդէն։ Բայց նա ուրիշ շինարարութիւններ էլ է արել. նորա յորդորներով Զէնոբ բէյ Մէրամէթճեան շինեց Ֆէրիքէոյի եկեղեցին, Սմբատեանի ծախքով և իւր հսկողութեամբ նորոգել տուեց մայր եկեղեցին վայել ճաշակաւորութեամբ։ Խարխուլ և անհրապոյր տեսքով պատրիարքարանը նոր կերպարանք ստացաւ։ Կառավարութիւնից հրաման էր ստացել և պատրաստւում էր որբանոցի համար ևս մի ընդարձակ շէնք կառուցանելու։ Նա անձամբ էր հսկում Կ. Պոլսի թաղական և կեդրոնական դպրոցների վերայ, մասնակցում էր քննութիւններին և դպրոցական հանդէսներին. այցելում էր Ս. Փրկչի հիւանդանոցը, որբանոցները, շատ յաճախ քարոզում էր եկեղեցիների բեմերից։ Նորա քարոզչական եռանդուն գործունէութեան մասին արդէն առաջ էլ յիշեցինք, որ

առանց միւս բազմազբաղ գործունէութեան մի լաւ կեանքի բովանդակութիւն կարող էր կազմել։ Նա մասնակցում էր իւր հօտի ուրախութեան և տխրութեան հանդէսներին, խրատելով կամ մխիթարելով դէպքին նայելով։ Այսպիսի կենդանի մասնակցութիւնը հօտի գործերի մէջ, որ ուրիշների համար փառք պիտի վաստակէր, նրա վերաբերութեամբ արտասահմանի յեղափոխական հայ թերթերի մէջ դժգոհութեան և բամբասանքի առիթ եղաւ։ Արևելցիներս սովոր ենք մեր բարձր հոգևորականներին փքուած քուրմ տեսնել, փակուած իրենց բնակարաններում։ Այս հասկացողութեան հետ դեր էր կատարում անշուշտ և նորա բռնած զգոյշ դիրքը դէպի յեղափոխութիւնը։ Դժգոհներ կային և Պոլսի հայ հոգևորականների մէջ, որոնք նորա մտաւոր բարձրութեան և քարոզչութեան տաղանդի առաջ փոքրիկ դաճաճներ էին, ուստի և անուշադրութեան մատնուած ժողովրդի կողմից։ Բայց ս. Օրմանեանը ցանկալի էր ժողովրդի համար հանդէսների և յուղարկաւորութիւնների ժամանակ իւր դիրքի և հռետորական տաղանդի համար, իսկ կրթուած դասի մէջ իւր աշխոյժ, բարեկիրթ ընաւորութեան և բազմակողմանի հմտութեան համար։ Եւրոպացի ճանապարհորդներ, բարձրաստիճան հոգևորականներ,

գիտնականներ միշտ հեռացել են նրանից քաղցր տպաւորութեան տակ։ Շատերից միայն մէկին՝ գերմանացի հայագէտ պրոֆ. Գելցերին յիշենք, որ հիացմունքով է խօսում իւր Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-christlichen Orient. 1900, Leipzig գրքի մէջ. «Այն ժամանակը, որ ես Նորին երանութեան մօտ անցրի իմ արևելքում կատարած ճանապարհորդութեան մէջ ամենահետաքրքրական և վայելքով լի ժամերին են պատկանում։ Ես հասկացայ իսկոյն, որ արևելքի նշանաւոր մարդկանցից մէկի և ուղղութիւն տուող անձի հետ գործ ունիմ»։

Աւելացնենք նաև, որ ս. Օրմանեան այսչափ գործերի մէջ ժամանակ էր գտնում գրական և գիտական աշխատութիւնների համար ևս։ Արմաշի տեսուչ եղած ժամանակ պատրաստել էր արդէն աստուածաբանական այլ և այլ առարկաների դասագրքեր. դոցանից ամենակարևորը *հայոց եկեղեցւոյ պատմութիւնն* էր, որ պատրիարքութեան ժամանակ աւելի մշակեց և մի քանի գլուխներ իբրև ամբողջական հատուածներ, ինչպէս Լուսաւորչի և նորա որդոց գործունէութիւնը, Ներսէս մեծ, Սահակ Պարթև, Պահլաւունիք... հրատարակեց «Լումայ» հանդիսի մէջ «Ինն դասէր» ստորագրութեամբ։

Պօլսոյ «Արևելք» թերթի մէջ յօդուածներէ մի երկար շարք հրատարակեց աւետարանական առակների մեկնութեան վերաբերեալ, որպէսզի քարոզիչներին դիւրութիւն տայ այդ նիւթերի մասին խօսելու։ Կորստից ազատեց տպագրութեան տալով մեր եկեղեցւոյ պատմութեան համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող «Գիրք թղթոց» կոչուած փաստաթղթերի ժողովածուն։ Բարեբար գտաւ և մրցանակներ նշանակեց լաւագոյն քարոզների համար։ Կենդանի մասնակցութիւն էր ցոյց տալիս Ազգային հիւանդանոցի ընդարձակ օրացուցի կազմութեան, ինչպէս և Իզմիրեան մրցանակաբաշխութեան առաջարկուելիք և ընտրուելիք նիւթերի քննութեան մէջ։ Չյիշենք այլ ևս նորա գրած բազմաթիւ հովուական թղթերն ու կոնդակները, որ ինքն անձամբ էր շարադրում։

Այս թռուցիկ յիշողութիւններն էլ բաւական են անաչառ ընթերցողի համար տեսնելու, որ յանձին ս. Օրմանեանի պատրիարքական աթոռի վերայ նստած էր մի կարող և վարչազէտ անձնաւորութիւն։ Մենք ակնարկեցինք այն ծանր ժամանակը, երբ վիճակուած էր նրան ղեկավարել ազգի գործերը։ Լրտեսները վխտում էին պատրիարքարանի շուրջը, որոնք Անտոն Քէոչէ Օղլուի ղեկավարութեամբ յաճախ ամբաստանում էին կառավարութեան առաջ, թէ պատրիարքն անհաւատարիմ է տէրութեան, կոմիտէների համար փող է հաւաքում. ոչ ոք չէր համարձակւում ազգային գործերի մէջ փոքր ինչ կենդանի մասնակցութիւն ունենալ, վախենալով բանտից, աքսորից կամ մահուան դատապարտուելուց, լրագիրները ձայն ծպտուն հանել չէին կարող, արգելուած էր ազգ, սահմանադրութիւն, Հայաստան և նման բառեր, նոյն իսկ մի տրպագրական տառասխալի համար թերթեր էին փակւում. մի խօսքով դամոկլեան սուրը կախուած էր հայ անունը կրող բոլոր հաստատութիւնների և գործիչների գլխին,— մի գործունեայ, խելօք և քաղաքագէտ պատրիարք է մէջ տեղ, որ ամեն տեղ հասնում է հնարաւորութեան չափ և ամեն բանից հասկանում։ Այս հանգամանքներն էին պատճառ, որ վերջին տարիներում պատրիարքի անձնաւորութիւնը այնքան կենդրոնական տեղ էր բռնում ազգային գործերի կառավարութեան մէջ, և ոչ նորա միապետական հակասահմանադրական ձգտումները, ինչպէս տարածում էին թշնամիները։ Անշուշտ նորա անձնաւորութեան հմայքը, մտաւոր կարողութիւնը, վարչական հմտութիւնը նը-

պաստում էին, որ շրջապատողներն աւելի ենթարկուէին նորա ազդեցութեան։ Բայց այդ առաւելութիւն էր և ոչ պակասութիւն։ «Հանգուցեալ տոքդ. Ստեփան փաշա, ըսաւ ինձ, գրում է յայտնի խմբագրապետ Բիւզանդ Քէչեանը իւր «Բիւզանդիոն» թերթում, թէ Օրմանեան տասն եպիսկոպոսի կարողութիւն ունէր, և ինքնին կհաւասարէր բովանդակ վարչութեան»։ Նոյնպէս և ազգային վարչութեան ատենապետ Գաբրիէլ էֆ. Նորատունկեան, որ այժմ նախարար է, ասել է «Մշակ»-ի թղթակից պ. Սարուխանին. «Օրմանեան բարձր էր բոլորից իր հեղինակութեամբ և վարչական հմտութեամբ, և բոլոր շրջապատողները խիստ կերպով կրում էին նրա ազդեցութիւնը»։ «Օրմանեան վերին աստիճանի աշխատասէր մարդ էր. նա յոգնել չգիտէր, Պատրիարքարանի բոլոր գործերին համարեա թէ միայն ինքն էր ուղղութիւն տալիս. ոչ մի գրութիւն դուրս չէր գալիս պատրիարքարանից, մինչև որ նա կանխաւ տեսած և սրբագրած չլինէր։ Ահա ս. Օրմանեանի գործունէութեան համառօտ նկարագիրը։

Թ.

Պատրիարքի այս խաղաղ ընթացքն ու

քաղաքականութիւնը դուրեկան չէր յեղափոխական տարրերի համար։ Սրանք իրենց երկարամեայ գործունէութեամբ առանց խրատուելու միշտ կրկնել են միևնոյն սխալ գործելակերպը. այստեղ այնտեղ աղմուկ են հանել մի քանի զինուորներով, կոտորածների և հալածանքների ձևական առիթ տուել կառավարութեան ձեռքը, պատճառաբանելով, թէ առանց արիւն թափելու ազգ չի փրկւում կամ Եւրոպան ուշադրութիւն դարձնում Հայոց վերայ։ Սակայն ով փոքր ինչ հասկացողութիւն ունէր իրական քաղաքականութեան մասին, չէր կարող համակերպուել այսպիսի երեխայական դատողութիւնների հետ։ Եւրոպայից դրական օգնութիւն սպասելը երազ էր, իսկ 1895/6 թուերի կոտորածից յետոյ նորից փորձ անել զէնքի ուժով կռուելու մի մեծ պետութեան դէմ բացարձակ խելագարութիւն։ Տարաբաղդաբար այս խելագարութիւնը հաւատամք էր դարձել մեր խակ յեղափոխականների համար մինչ այն աստիճան, որ նրանց հակառակ ընթացք բռնողը կամ մտածողը դաւաճան էր նկատւում։ Այդպիսի դաւաճաններից մէկն էր և գլխաւորը Ս. Օրմանեան։ Յեղափոխականների աչքում Ս. Օրմանեանի գործունէութիւնը ֆնասակար էր, ուստի և նրա դէմ ներելի

և աննկարելի միջոցներով մաքառելը յեղափոխական մի սրբազան գործ։ Այսպիսի սխալ հայեացքի հետևանք էր և այն մահափորձը, որ կատարուեցաւ մի պատանու ձեռքով նոյն իսկ եկեղեցւոյ մէջ։

Այս թշնամութիւնն աւելի բորբոքուեց հանգուցեալ կաթողիկոսի մահուանից յետոյ, երբ Ս. Օրմանեանի անունը էլ շատ յաճախ սկսուեց յիշուել իբրև հայրապետական աթոռի արժանաւոր թեկնածու։ Հնչակեան կուսակցութեան մի խմբակը բացարձակապէս հրատարակեց (Երիտասարդ Հայաստան թ. 39), թէ Օրմանեանը կաթողիկոս ընտրուելու դէպքում, Կովկասեան սարերն անցնել չէ կարող, այսինքն կ՚սպանուի ճանապարհին։ Մինչև իսկ այս մտքով նամակներ գրուեցան այդ կուսակցութեան ներկայացուցիչների ոմանց կողմից։ Ուրեմն ազգի լրութիւնը պարտաւոր է հետևել մի քանի անանուն արկածախնդիրների։ Ահա մեր ազատութեան հերոսների գործելու մի նմուշ։ Բայց այս յայտարարութիւնը բաւական չէր։ Ամերիկայում հրատարակուող մի ուրիշ թերթ՝ «Ազգ» անունով՝ իւր էջերում տպեց մի շարք պասկվիլային յօդուածներ «Փառութեան օճախը» վերնագրով և ապա հրատարակեց առանձին գրքով.— փաստերից խապառ զուրկ, սրիկայական հայհոյանքների

մի ամբողջ կոյտ ընդդէմ Ս. Օրմանեանի և նրան կաթողիկոս ընտրելու գաղափարի, զուտ պորնոգրաֆիայի լաւագոյն տեսակը, զարդարուած ստոր գրականութեան պատշաճ ծաղրանկարներով։ Եւ այս ապականութիւնը կարողացաւ իւր ազդեցութիւնն ունենալ ոչ միայն Պոլսոյ փողոցային լրագրութեան վերայ, որի ներկայացուցիչը «Մանզումէի Էֆքեարն» է, այլ և այնպիսի մի անձի, որպիսին դոքտոր Ն. Տաղաւարեանն է։ Վերջինս ներկայ տարուայ յուլիսի 18-ին մի բանախօսութիւն է արել Գահիրէի Լսարան-Ընթերցատան մէջ կաթուղիկոսական հարցի առթիւ, որ յետոյ նոյն հաստատութեան վարչութեան կողմից հրատարակուել է առանձին գրքուկով՝ «Հայոց կաթուղիկոսութիւնն և այժմու կաթուղիկոսի ընտրութիւնն» վերնագրով։ Այդ բանախօսութեան հրատարակութեամբ Տաղաւարեանի անձնաւորութիւնը լուրջ և անաչառ ընթերցողի առաջ միայն նսեմանալ կարող է։ Նա ոչ միայն օգտւում է «Փառութեան օճախից» ս. Օրմանեանի գործունէութեան գնահատութեան խնդրում, որ ոչ մի կարգին հեղինակ իրեն թոյլ չպիտի տար, այլ և պատմելով 40,000 պանդուխտների հայրենիք ուղարկելու յայտնի առասպելը, աւելացնում է. «Օրմանեան հաւանականա-

բար ընել տուած է այդ աքսորն վրէժն հանելու համար յաւուրս Սուլթան Մահմուտի (1828) Կ. Պոլսոյ հայ կաթոլիկներու Գաղատիա աքսորման. իր նախնիք այդ աքսորեալներու մէջ գտնուած են, և իրենց ընտանիքն ինչպէս այլ գաղատացիներ եղած են միշտ հայու թշնամի... եր. 36։ Որպիսի՜ ցինիկութիւն, կրթուած և գրական ասպարիզում արդէն յայտնի մի անձնաւորութեան համար միանգամայն անպատուաբեր։ Դր. Տաղաւարեան իւր այս տետրակով մի պասկվիլանտ է, որ թաւում է ս. Օրմանեանի մասին մի շարք սուտ ու մուտ տեղեկութիւններ, բայց նորա գործունէութեան և ոչ մի դրական կողմը։

Մեր կովկասեան դաշնակցական շէֆերի անվայել ճառերն ու հայհոյանքները, որ լսել են հարիւրաւոր մարդիկ Տփխիսում կաթուղիկոսական խնդրի շուրջը եղած խորհրդածութիւնների ժամանակ, աւելորդ ենք համարում ամփոփել այստեղ։

Պատրիարքի դէմ դժգոհներ կային և ժողովրդական տարրերից, որոնք նեղուել էին կառավարութիւնից և պատրիարքի միջնորդութեան դիմել, բայց նա հնարաւորութիւն չէր ունեցել օգնել նրանց։ Եթէ կառավարութեան յարաբերութիւնը հայ ազգի հետ

լինէր բնական, եթէ հալածանքի և անարդարութեան սկզբունքը առաջնորդող ելակէտ չլինէր կառավարութեան համար, անշուշտ չնչին խնդիրներով ստիպուած չէին լինիլ պատրիարքարան դիմել։ Պատրիարքը պէտք է ազգային ընդհանուր գործերը ղեկավարէր, ուղղութիւն տար ներսը և պաշտպանէր կառավարութեան անարդար ոտնձգութիւնների դէմ, այն ինչ նորա դուռն էին բաղխում շատ չնչին, անձնական և անհատական խնդիրներով, որոնք հետևանք էին կառավարութեան հայամերժ և հալածող քաղաքականութեան։ Շատերին պատրիարքը գոհացնել չէր կարողանում, շատերին հարկադրուած էր մերժել, և ահա այս հանգամանքները դժգոհութեան առիթ էին ստեղծում, որպէս թէ Պատրիարքն ուշք չի դարձնում կամ ինչպէս թշնամիներն էին տարածում «սիրտ չունի» ժողովրդի համար։ Ընդհանուր առմամբ ևս ազգային խնդիրների մէջ պատրիարքարանը չէր կարողանում այն արդիւնքը ցոյց տալ, որ սպասելի էր այնպիսի մի կարող անձնաւորութիւնից, որպիսին ս. Օրմանեանն էր։ Բայց խղճից կամ հանգամանքները կշռադատելու ընդունակութիւնից զուրկ մարդիկ միայն կարող են մեղադրել պատրիարքին. որովհետև այդ բոլորը հետևանք էր ոչ թէ պատրիարքի

անձնական յատկութիւնների, ծուլութեան կամ անտարբերութեան, այլ կառավարութեան սիստեմատիկ, գիտակցական հալածանքի։ Չլինէր պատրիարքական աթոռի վերայ նստած ս. Օրմանեանի նման մի խելօք և քաղաքագէտ անձնաւորութիւն, տաճկահայոց վիճակը կլինէր շատ աւելի վատթար։ Բայց նորա քաղաքական հակառակորդներն ու անձնական թշնամիներն օգտուում էին այս հանգամանքներից նրան վարկաբեկ անելու համար։

Ս. Օրմանեանի հակառակորդ մի երրորդ տարրը Բիւզանդ Քէչեանի և ուրիշների վկայութեամբ սրբազան Երիցեանի եւ Ղևոնդ վարդապետ Մազուտեանի կողմնակիցներն էին։ Մենք տեսանք, որ Երուսաղէմի պարտուց խնդրում նոքա մեղադրւում էին դրամական մեծ գումարների զեղծմանց մէջ։ Դոցանից յատկապէս Ղևոնդ վարդապետը Վահրամ արքեպիսկոպոս Մանկունու կարծիքով անպայման մեղաւոր է դրամական անհաւատարմութեան մէջ։ Ս. Օրմանեանը քննութիւն նշանակելով՝ իւր պարտքն էր կատարել, բայց դորանով էլ անձնական թշնամիներ վաստակել։ Այդ երկու անձնաւորութիւնները դրամի զօրութեամբ և ուրիշ կառավարական միջոցներով քիչ դժուարու-

թիւններ չեն յարուցել պատրիարքի դէմ և գլխացաւանք պատճառել նրան։ Յուլիսի 11-ի յեղափոխութեամբ և պատրիարքի հրաժարականով նրանք աւելի միջոց և յարմարութիւն գտան իրենց վրէժը լուծելու, փողոցային ցոյցերի մէջ կարևոր դեր են կատարել այս երկու եկեղեցականներն իրենց կողմնակիցներով։ (Բիւզանդիոն թ. 3610)։

Մի կարևոր խնդիր ևս պէտք է ի նկատի ունենալ ս. Օրմանեանի դէմ վերջին ժամանակներս կատարուած դէպքերը հասկանալու համար։ Երիտասարդ թիւրքերն իրենց յեղաշրջումը յաջողեցնելու և ապահովելու համար աշխատել են և ստիպել միանալու յոյն, սերբ և բոլգար մետրապոլիտներին և եպիսկոպոսներին։ Այս մասին վկայում է Միլիւկով իւր «Рѣчь» լրագրին ուղարկած թղթակցութիւններով։ Նրանց նպատակն էր ներքին համերաշխութեան խնդրից զատ, ցոյց տալ Եւրոպային, թէ բոլոր հպատակներն անխտիր ապստամբել են պետութեան դէմ, որպէսզի Սուլթանին սարսափահար անեն և զինաթափ։ Կ. Պոլիս մտնելուց յետոյ իրենց հետ կ'կամենային միացած տեսնել այստեղի ազգերին և նրանց ներկայացուցիչներին։ Սկզբում հպա-

տակ ազգերը շատ անտարբեր վերաբերուեցան, թափորներն ու հանդէսները յետոյ միայն սարքուեցան երիտասարդ թիւրքերի ցանկութեան համաձայն։ Բնական է, որ շատ աւելի զգոյշ պիտի լինէին հպատակ հասարակութիւնների հոգևոր պետերն ու ներկայացուցիչները և իրենց հեռու պահէին առաջին օրերի ցոյցերից։ Ի՞նչ կլինէր հետևանքը, եթէ կառավարութիւնը հասկանար երիտասարդ թիւրքերի թուլութիւնը, ընդդիմութիւն սկսէր և յաղթող հանդիսանար։ Փողոցի Թեթևսոլիկ հերոսը այդ մասին մտածելու պարտքն ու գիտակցութիւնը չունէր, բայց ամբողջ Թիւրքիոյ հայոց պատրիարքը պէտք է մտածէր։ Ս. Օրմանեան և նրա հետ էլ յունաց պատրիարքը, միւս հոգևոր պետերը բնականաբար սպասողական դիրք պէտք է բռնէին մինչև կայսերական հրովարտակի հրատարակութիւնը։ Յուլիսի 11-ին միայն լուր էր տպուած թերթերի մէջ սահմանադրութեան հաստատութեան մասին, հրովարտակը լոյս տեսաւ մի քանի օր յետոյ։ Ս. Օրմանեանի բռնած այս սպասողական դիրքը դուրեկան չէր երիտասարդ թիւրքերի համար. նոքա ամենից աւելի մեծ աջակցութիւն սպասում էին հայերից. մեր թեթևսոլիկները տհաճութեան այդ զգացմունքը մեղմացնելու համար դիմեցին

յուլիսի 16-ի և 25-ի աննեբելի ցոյցերին, իսկ թշնամիները հրատարակեցին նրան որպէս նոր սահմանադրութեան հակառակորդ։ Այս բոլոր հանգամանքները պէտք է ի նկատի ունենալ Ֆօլսոյ վերջին դէպքերը հասկանալու համար։

Ժ.

Յուլիսի 16-ին պատրիարքը Խառը ժողովի է գումարում «գոհաբանական մաղթանք» կատարելու և հանդէսներին պաշտօնապէս մասնակցելու համար որոշում անելու։ Բայց այդ ժամանակ խուժանի գլուխին անցած երկու տխրահռչակ էֆէնդիներ՝ Աւետիս Սուրէնեան և Մկրտչեան շրջապատում են Ղալաթիոյ խորհրդարանը և «յանուն ազգի» պահանջում Խառը ժողովից պատրիարքին հրաժարեցնել։ Ազգային վարչութեան ատենապետ Գաբրիէլ էֆէնդի Նորատունկեան փորձում է համոզել խուժանապետներին, թէ Խառը ժողովը պատրիարք հրաժարեցնելու իրաւունք չունի. ի վերջոյ յայտնում է նաև, թէ պատրիարքն արդէն հրաժարական է տուել։ Բայց իզուր։ Ներսէս պատրիարքի կողմից Ազգային ժողովի մէջ «յիմար» կոչուած Սուրէնեանը չէ բաւականանում այդ հրաժա-

բականով. «Ազգը կուզէ, որ Օրմանեան պաշտօնանկ ըլլայ և ոչ թէ հրաժարական տայ»։ Սակայն ազգի անունով խօսող այս խուժանապետը ոչ այլ ոք էր, բայց եթէ պատրիարքին, վարչութեան և ազգային ժողովին տաճիկ կառավարութեանը մատնելու համար 1891 թ. յունիսի 28-ին երեսփոխանութիւնից արտաքսուած մի անձնաւորութիւն։ Նա այլ ևս իւր այդ տխուր գործողութեան համար խպառ պիտի զբաղուէր ազգային վարչութեան շրջանների մէջ որև է պաշտօն ստանալուց։ Ո՞վ էր այդ պարոնին ազգի կողմից պատգամաւոր ընտրել, արդեօք «Մանզումէի էֆքեար» թերթի խմբագրութիւնը, որ այնքան պարծանքով նկատել էր, թէ այդ երկու տխրահռչակները իւր աշխատակիցներն են։

Պատրիարքի հրաժարականից յետոյ թշնամական գործողութիւններն աւելի է զօրանում նորա դէմ։ Լուր են տարածում, թէ ս. Օրմանեանը ազգային սնդուկից 30,000 ոսկի է իւրացրել և կամենում է Ռուսաստան փախչել։ Տպագրւում և տարածւում է ժողովրդի մէջ մի կեղծ հեռագիր, որպէս թէ Երուսաղէմից ս. Իզմիրլեանի կողմից խփուած, որով յորդորում էր ժողովրդին հաշիւ պահանջել հրաժարուած պատրիարքից և չպասել, որ նա փախչի։ Նոյն մտքով

ոմն Բէսեան, կարծեմ, հայերէն և թուրքերէն լեզուներով յայտարարութիւններ է տպում և գրգռում ժողովրդին, իսկ երբ ս. Իզմիրլեան սպառնում է դատ բանալ նորա դէմ այդ կեղծիքի համար, համարձակութիւն է ունենում յայտնելու, թէ բարի դիտաւորութեամբ է այդ կեղծիքը կատարել։ Ժողովրդի մէջ տարածում են «հրէայ լակոտների» ձեռքով մեծ քանակութեամբ ծաղրանկարներ ս. Օրմանեանի մասին։ Սրանցից ոչ պակաս անբարոյական և դատապարտելի վարմունք ցոյց տուին Պոլսոյ հայ թերթերից ոմանք, լայն բանալով իրենց էջերը հակաօրմանեանական աղտեղի յօդուածներով։ Այս բոլորի հետևանքն ու պըսակն էր յուլիսի 25-ի խայտառակ դէպքը, որ յաւիտենական արատ պիտի մնայ այդ օրերի պատմութեան մէջ։ Ամբոխը «որ դժբաղդաբար ստորին դասակարգէ և նախկին ըէժիմի կուսակիցներէ և կամ տխրահռչակ անձերէ կըազկանար» (Բիւզ. 3598). շրջապատում է պատրիարքի մասնաւոր ընակարանը, գոռում-գոչումով պահանջում, որ ս. Օրմանեանին տանեն և բանտարկեն պատրիարքարանում, որպէս զի չփախչէ։ Բերւում է մի փակ կառք, նրան նստեցնում են մէջը և հետն էլ ոստիկանապետն ու նորա օգնականը և խայտառակութեան թա-

փոր կազմելով, տանում են այսպիսով Պերայի և Ղալաթիայի միջով Գում-Կափուի հայոց պատրիարքարանը։ «Ամեն կողմից թափւում են կառքի վրա հասարակ դասակարգին պատկանող զանազան մարդիկ, գրում է «Մշակ»-ի մէջ (№ 168) ականատես պ. Սարուխանը, մէկը բարձրանում է կառքի վրա, միւսը ետևը, երրորդը մի պատուհանից է կառչում, չորրորդը միւս պատուհանից և բռունցքները ուղղում պատուհաններից ներս դէպի նրան»...։ Ականատես յիշում ենք 1900 տարի առաջ մի ուրիշ խուժանի դատաստանը Աստուծոյ արդարի գլխին...։

Բայց թիւրք կոմիտէն տեսնում է, որ հայերի լրբութիւնը չափ ու սահմանից անցաւ. միջամտում է գործին, և երբ տեղեկանում է, որ ս. Օրմանեանը ոչ փախչելու միտք ունի և ոչ զլանում է անմիջապէս հաշիւ տալ, իւր պաշտպանութեան ներքոյ է առնում տարապարտ անարգուած պատրիարքին, բարոյական ապտակ հասցնելով հայ հասարակութեան երեսին։ Նորան այն գիշեր վերադարձնում են իւր բնակարանը, յանձնելով ոստիկանապետի անմիջական հսկողութեան. ամբոխն էլ իւր կողմից պահապաններ է նշանակում, երկուսը ս. Օրմանեանի կացարանում, իսկ մէկը դրանը։

Ազատութեան առաջին օրերը հայ հասարակութիւնը լաւագոյն ապացոյցը տուաւ, թէ ստրկութեան մէջ մնուած սերունդը չէ կարող ազնիւ և բարեկիրթ զգացումներ ունենալ։ Օտար հասարակութիւններն ու թերթերը դատապարտեցին հայ հերոսների արարմունքը. Օսմանեան միութեան և Յառաջադիմութեան ընկերութիւնը պատուիրակութիւն ուղարկեց հայ խմբագրատները «և բողոքեց երէկուան տգեղ և ապօրէն ցոյցին դէմ», յայտնում է «Բիւզանդիոնը»։ Բայց ամօթի և պատկառանքի զգացմունքը, ինչպէս երևում է գին չունէր այդ օրերում մերոնց մէջ։ «Մանզումէի էֆքեար» ոչ միայն չզգաստացաւ, այլ իւր էջերը լայն բաց արաւ ս. Օրմանեանի դէմ գրած լկտի յօդուածների համար, ինքն էլ իւր կողմից անվայել և փողոցային ածականներ թափելով հրաժարուած և անպաշտպան պատրիարքի գլխին։ Նրա օրինակից վարակուեց և «Արևելքը», որ սկզբում տատանւում էր, բայց յետոյ տիրող հոսանքից վախենալով, չկամեցաւ յետ մնալ «Մանզումէից»։ Միայն «Բիւզանդիոնն» էր, որ իւր խմբագրապետ Բիւզանդ Բէչեանի բերանով դատապարտեց և անպատշաճ համարեց պատրիարքի դէմ տարքուած գռեհիկ ցոյցերը, թէև սա էլ ժա-

մանակին հարկը վճարեց և չշարունակեց իւր արդար պաշտպանութիւնը։

Շատ խրատական է ուսումնասիրել աղատութեան առաջին օրերին Պոլսոյ հայ մտաւորականների և թերթերի բռնած դիրքը։ Մի կողմից նկատւում է անտեղի և չափազանցութեան հասցրած շողոքորթութիւնները տարափը Սուլթանի և երիտասարդ թիւրքերի հասցէին, միւս կողմից անարգական, անպատկառ վերաբերմունք դէպի անպաշտպան և վշտահար պատրիարքը։ Արժանապատուութեան զգացմունքը պէտք է մարդու մէջ մեռած լինի, որպէս զի ընդունակ լինի այնպիսի ներբողական խօսքեր ուղղել Սուլթան Համիդի հասցէին, որ մի ամբողջ ազգ սրի քաշել առաւ և շարունակեց դարձեալ իւր հալածանքները անողոք կերպով մինչև վերջ։ «Դրօշակը» (№ 7) իրաւունք ունէր նկատելու. «Դա «ֆոլիթիկ» չէ, այլ պարզապէս ստորաքարշութիւն», «ստրկամտութեան նոր ու այլանդակ ցոյցեր»։ Բայց այդ միևնոյն հերոսները հայոց բառարաններից հայհոյութեան ոչ մի բառ բաց չթողին հրաժարուած պատրիարքին անպատուելու համար, դիմելով յաճախ կեղծիքի և ցինիկութեան։ Մենք միայն երկու նմուշ կաւելացնենք մինչև այժմ յիշածների վերայ նրանց որակելու համար։ «Մանդու�

մէի էֆքեար» թ. 2177 «Օրմանեան կուզէ իւր նախկին փարախը վերադառնալ» վերնագրի տակ այսպիսի լուր է հաղորդում. «Զրոյց կը շրջի, թէ Օրմանեան նախկին և ապագայ գերապայծառը փափաք յայտներ է կրկին կաթոլիկներուն վերադառնալու»... ահա հակառակորդների գործադրած միջոցներից մէկը։ Եւ այս միտքը արտայայտուած է նախ «Փոութեան օճախ» կեղտոտ գրքուկի մէջ, եր. 111—112 իբրև ենթադրութիւն ապագայի համար։ Սրիկայութեան և թեթևամտութեան մի ուրիշ շատ բնորոշ դէպք յայտնեցին Պոլսոյ բոլոր թերթերը. ահա այդ դէպքի նկարագրութիւնն ըստ «Արևելքի» թ. 5855. «Եռաձայնին դէմ ցոյց». «Կիրակի օր Ղալաթիոյ եկեղեցին մէջ արտասովոր դէպք մը պատահեցաւ պատարագի միջոցին։ Երբ «խորհուրդ խորին»-ը պիտի սկսուէր, երկու երիտասարդներ եկեղեցիին պահարանը երթալով երաժշտապետ Զիլինկարեան էֆէնտին փնտռեցին։ Զիլինկարեան էֆէնդին դուրս եկաւ. յիշեալ երկու անձերը՝ խարազանը ձեռքերնին սպառնացան, ըսելով. «պէտք չէ եռաձայն ըլլայ. Օրմանեանին սիստէմն է առ. ապա թէ ոչ տակն ու վրայ կընենք հոս»։

Մեկնութիւններն աւելորդ են. այս ամ-

բողջ պատմութեան մէջ պասկվիլը, կեղծիքը, զրպարտութիւնը, երեխայական թեթեւամտութիւնն ու սրիկայութիւնը, անձնական ստոր վրէժխնդրութեան զգացմունքը դաշնակցութիւն են կազմել ս. Օրմանեանին վարկաբեկ անելու և կաթողիկոսական ընտրելիութեան ցուցակից հանելուն պատակով։

ԺԱ.

Մենք առիթ ենք ունեցել հետևելու Պոլսոյ, Բուլգարիոյ, Ամերիկայի հայ թերթերին։ Դոցանից ոմանց մէջ շատ ցեխ ու կեղտ է եղել ս. Օրմանեանի դէմ ուղղուած յօդուածներում, բայց շատ քիչ դրական փաստեր նորա գործունէութիւնը ճնասակար ցոյց տալու համար։ Պատրիարքին մեղադրում են, թէ նա հայոց դատը չէ պաշտպանել, չէ բողոքել կառավարութեան դէմ ճնշումների և հալածանքների համար կամ չէ հրաժարուել բողոքն անուշադիր մնալու ժամանակ, ազգային սահմանադրութիւնը թաղել է... այս խնդիրների պատասխան մեր ընթերցողներն արդէն ստացան որոշ չափով։ Այդ մեղադրանքները կամ չափազանցութիւններ են եղել կամ անիրագործելի անցեալ պայմաններում։ Պատրիարքի կամ խառը ժողովի անդամների վերջնական հրաժարականը միայն ճնաս կբերէր և ոչ օգուտ։ Հրաժարուող անդամների փոխարէն տէրութիւնը իւր ցանկացած մարդիկը կարող էր մտցնել, իսկ պատրիարքի փոխարէն չգիտեմ ով պիտի կարողանար աւելի խելօք կառավարել տիրող ծանր պայմանների մէջ։ Պատրիարքին մեղադրել են դրամական զեղծմանց մէջ, որ մի ջապացուցուած զրպարտութիւն է։ Մենք տեսանք, թէ ինչ աղբիւրներից է ծագում այդ։ Պատրիարքը առաջին օրուանից իսկ պատրաստակամութիւն է յայտնել հաշիւ տալ, որ արդէն առանձին գրքոյկով էլ տուել է, իսկ Բիւզանդ Բէյեանի վկայութեամբ պահուած են անոնք կանոնաւոր և անթերի. հայազգի մեծանուն վաճառականներ և պատուաւոր անձինք առիթ են ունեցել տեսնելու և զննելու նրա հաշուէմատեանները։ Եթէ տարէցտարի ընդհանուր քննութեան չեն ենթարկուել և յայտարարուել թերթերում, պատճառը քաղաքական բացառիկ պայմաններն են եղել։ Ս. Օրմանեանն արդէն իւր մօտ եղած բոլոր գումարներն յանձնել էր տեղապահ սրբազանին, այժմ մանաւոր մի նամակից տեղեկանում ենք, որ հաշիւներն էլ յանձնուած են և անձնական պատասխանատուութեան ոչ մի թերութիւն չի կարող լինել։

Նախորդ պատրիարքին մեղադրել են և

նեպոտականութեան մէջ։ Գուցէ ս. Օրմանեանն ունեցած լինի մարդկային այդ շատ սովորական թուլութիւնը, այսինքն հովանաւորած լինի իւր ազգականներին կամ մերձաւորներին, բայց ոչ ի մնաս ազգային շահերի։ Նեպոտականութեան փաստ է յիշուել, որ նորա փեսան պաշտօն է ստացել վաճառականական մի գրասենեակում գուցէ պատրիարքի միջնորդութեամբ, կամ բժիշկ եղբայրը պալատական բժիշկ է։ Ազգային շրջանակի մէջ որպէս դրական փաստեր յիշւում են երկու դէպք՝ ա) Տիգրան Տ. Ներսէսեանի և երկրորդը Տ. Բարգէն վարդապետի վերաբերութեամբ։ Տէր Ներսէսեանը ս. Օրմանեանի փեսայի եղբայրն է. նրա պատրիարքութիւնից առաջ արդէն քաղաքական ժողովի անդամ էր։ Ս. Օրմանեանի ժամանակ միայն պատրիարքարանի գործակատար է նշանակւում և ապա տարագրելոց յանձնաժողովի նախագահ։ Այդ մարդը մեղադրւում է որպէս կաշառակեր և տարագրելոց սնդուկից 3000 (!!) ոսկիի չափ իւրացնող (տ. Փոութեան օճախ եր. 12—14 և Տաղաւարեանի բանախօսութիւնը (եր. 33)։ Շատ կասկածելի է, մանաւանդ աղբիւրների անվստահելիութիւնը նկատելով, այդպիսի մի մեծ գումարի (մօտ 30,000 ր.) իւրացման ճշդութիւնը. բայց հաւանօրէն այդ մարդը մա-

քուր չէ եղել և պաարիարքը արձակել է նրան պաշտօնից։ Երկրորդ փաստը Մշոյ նախկին առաջնորդ տ. Բարգէն վարդապետի որբերի սնդուկից 160 ոսկիի իւրացման սուտ պատմութիւնն է։ Հակաօրմանեանական պասկվիլանները (Փոութեան օճախ եր. 57 և Տաղաւ. բան. եր. 33) և թերթերը այս պատմութիւնը հոլովել են բոլոր հայհոյական բառերով, պատրիարքին մեղադրելով .իբրև իւր աշակերտի և հաւատարմի գողութեան պաշտպանի, իսկ երիտասարդ գիտնական Բարգէն վարդապետին իբրև որբերի հացը իւրացնողի։ Մինչև իսկ ծաղրանկարներ կան այս խնդրի հետ կապուած։ Պօլսոյ թերթերից յատկապէս իւր ցածութեամբ փայլող «Մանզումէի Էֆքեարը» այնպիսի աղմուկ հանեց այնպիսի լպիրշ խօսքերով վարկաբեկ արաւ խեղճ վարդապետին, որ վերջինս ստիպուեցաւ թողնել իւր տեսչական պաշտօնը Արմաշում և գալ Պոլիս։ Նա դիմեց պատրիարքարանի արդար պաշտպանութեան, վկաներով և փաստերով այնպէս հերքեց և ցեխեց զրախօսների բերանը, որ ստիպուեցան լեզուները փոխել կամ լռել։ Նոյն իսկ Բուլգարիոյ «Ռազմիկը», դաշնակցական մի թերթ, իւր կողմից վկայեց, որ Մշոյ նախկին առաջնորդը շատ օգտակար գործու-

նէութիւն է ցոյց տուել, Սասնոյ և Մշոյ նախկին առաջնորդը շատ օգտակար գործունէութիւն է ցոյց տուել Սասնոյ և Մշոյ արկածեալներին և թէ նրա դէմ եղած բամբասանքները զրպարտութիւններ են։

Ս. Օրմանեանին մեղադրել են նոյն իսկ չնչին խնդիրների համար, դռնապանի կոպիտ վարմունքը կամ խօսքը խնդրատու մի կնոջ կամ մարդու դէմ, գրագրի իրական, թէ յերիւրած կաշառակերութիւնը, նոյն իսկ սրբազանի ժպտուն դէմքը, սիրալիրութիւնն ու բարեկիրթ խօսակցութիւնը մեղք է համարուել և առիթ, որ նորան անսիրտ հրատարակեն և չափազանց դունաւորուած յօդուածներով ընդհանուր զայրոյթ ու դժգոհութիւն յարուցանեն։

ԺԲ.

Անաչառ և կուսակցական մոլեռանդութեամբ չկուրացած ընթերցողների համար կարծում ենք այժմ պարզ է, թէ ո՞վ է ս. Օրմանեան, ի՞նչպիսի ընդունակութեան և պատրաստութեան տէր անձնաւորութիւն։ Պարզ է նոյնպէս, թէ ինչ տարբեր միացան նրան վարկաբեկ անելու և ինչու համար։ Այժմ հայ ժողովրդի մտաւոր և հոգևորներկայացուցիչներին է մնում մի շատ կարևոր

խնդիր լուծելու.—խուժանը, կուսակցական մոլեռանդութիւնը, աղտոտուած և անձնական հաշիւներով առաջնորդուող մարդիկ պէտք է մեր գործերին ուղղութիւն տան, թէ սկզբունքն ու խելահասութիւնը։

Ռուսահայոց որոշ շրջաններում շատ լրջութեամբ էին խօսում մի ժամանակ ս. Օրմանեանի կաթողիկոսական թեկնածութեան մասին։ Խուժանի արարմունքը տարաբաղդաբար իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ. ս. Օրմանեանի բարեմասնութիւններին և Հ. եկեղեցւոյ կարիքներին քաջ ծանօթ անձանց աչքում այդ խնդիրը ոչ մի փոփոխութիւն չէ կրել, բայց չենք կարող այդ ասել ընդհանրապէս։ Նոյն իսկ «Մշակ»-ի խմբագիրներից մէկը մի քանի անգամ կըրկնել է, թէ Կ. Պոլսոյ դէպքերից յետոյ անկարելի է պաշտպանել ս. Օրմանեանի թեկնածութիւնը։ Սակայն այս դատողութիւնը ոչ միայն հիմնաւոր չէ, այլ և պարսաւելի է։ Ս. Օրմանեանի անձնական արժանաւորութիւնը հասկացողների աչքում ոչնչով չէ պակասում, որ փողոցային մարդիկ միջոցների մէջ խորութիւն չդրին իրենց նպատակին հասնելու համար։ Կրկնում ենք, թոյլ պիտի տանք, որ փողոցը լինի մեր ազգային գործերին ուղղութիւն տուողը։ Պատուաբեր չի լինիլ մեզ համար, եթէ նորից

կրկնենք այն սխալները, ինչ որ կատարեցինք հանգուցեալ կաթուղիկոսի ընտրութեան ժամանակ։ Պատգամաւորների մեծագոյն մասը համոզուած էր, որ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմեանը վարչական ընդունակութիւն չունի, բայց ամբոխի պահանջներին համակերպուելով՝ նրան ընտրեցին։ Այդ սխալի արդիւնքը տեսանք. հայոց եկեղեցին և նորա Մ. Աթոռը բարոյական և նիւթական այնպիսի քայքայման հասան, որ շատ երկար, անխոնջ և խելացի աշխատանք է հարկաւոր բացուած վէրքերը բուժելու համար։ Դաշնակցականների կլասիկ փարիսեցիութեամբ թափած արտասուքներն ու ներբողները նրա գերեզմանի վերայ չեն կարող այդ իրողութիւնը փոխել։

Ապագայ կաթուղիկոսի առաջ դրուած են շատ ծանր, բայց մեր եկեղեցւոյ համար կեանքի և մահուան նշանակութիւն ունեցող խնդիրներ։ Անհրաժեշտ է ազգային-եկեղեցական ընդհանուր ժողով գումարել և քայքայման վիճակին հասած մեր դարաւոր ազգային ժառանգութեան կրօնական վերակենդանութեան, վարչական և ծիսական բարեփոխութեան խնդիրները լուծել, բաւականութիւն տալ ժամանակի հասունացած և խելացի պահանջներին, աւելի սերտ յարաբերութիւն և միութիւն մշակել եկեղեցւոյ լրութեան մէջ։ Պէտք է միջոցներ ձեռք առնել ժամանակի ոգուն համաձայն մտաւոր և բարոյական բարձր մակերևութով եկեղեցականութիւն պատրաստել և նիւթապէս ապահովել, գիտնական և կրթուած միաբանութիւն ստեղծել, վանքերի առաջ քաղաքակրթական բարձր նպատակ դնել, ճեմարանը և միւս հաստատութիւններն իրենց անկերպարան և անապահով վիճակից հանել, կալուածների և դպրոցների կառավարութեան և կարգաւորութեան աւելի խելացի և հաստատուն ձև մշակել։ Եկեղեցական արուեստը՝ ճարտարապետութիւնը, նկարչութիւնը, յատկապէս երաժշտութիւնը կարօտ են աւելի հոգատարութեան և խնամատարութեան։ Մեր եկեղեցական կեանքի ներքին բովանդակութիւնն ու քաղաքակրթական ստեղծական կարողութիւնը աղքատացել է կամ անփութութեան ենթարկուել, մենք չունենք քրիստոնէական-եկեղեցական բարեգործական հաստատութիւններ՝ հիւանդանոց, անկելանոց և որբանոց. չունինք աղքատների կանոնաւոր խնամատարութիւն, հովուութիւն կամ հոգեշահական գործունէութիւն, համայնական կամ ծխական կազմակերպութիւն։ Քարոզչական գործը նոյնպէս մատնուած է անփութութեան և մեր առաջնորդները հոգևոր կեանքի ղեկավարներ չեն,

կրօնական-բարոյական կեանքին ուղղութիւն տուող, այլ դիւանական պաշտօնեաներ։ Այս բոլոր խնդիրների յաջող լուծումն ու կանոնաւորումը մեծ կամ փոքր չափով կախուած է կաթողիկոսի անձնաւորութիւնից։ Նախընթաց քայքայուող շրջանին յաջորդէ մի երկրորդը, փոխանակ վերակազմող և բարենորոգող ստեղծական գործունէութեան, մեր եկեղեցւոյ ապագան մեծ վտանգի կենթարկուի։

Բայց կաթողիկոսի առաջ կան և ուրիշ արտաքին դժուարութիւններ լուծելու։ Պետերբուրգի որոշ շրջաններում տարաբաղդաբար մինչև այժմ չհասկացան, թէ հայոց եկեղեցւոյ ներքին կառավարութեան անկախութիւնը երկար դարերի պատմական աւանդութիւն է, որին ամենայն ակնածութեամբ պիտի վերաբերուել։ Ինչ վնաս կարող է ունենալ Ռուսաց պետութիւնը Հայոց եկեղեցւոյ խաղաղ զարգացման գործից և ինչ օգուտ մի հանգիստ, իւր քաղաքակրթական հակումներին հետևող եկեղեցւոյ հօտ դառնացնել իւր դէմ։ Սակայն լրագիրները հաղորդեցին, որ Հայոց հայրապետութեան ներքին անկախութեան մասնորդներն էլ սահմանափակելու ծրագիրներ կան, և եթէ այս անգամ չխափանուեցաւ կաթողիկոսական ընտրութիւնը և չիրականացաւ Պոլոժենիայի փոփոխութեան հարցը, պարտական ենք Տ. Փոխարքայի բարեմիտ միջնորդութեան։ Նորընտիր կաթուղիկոսի հասկացողութիւնից և քաղաքագիտութիւնից շատ բան է կախուած մեր եկեղեցւոյ գլխին հաւաքուած այս ամպերը անվնաս դարձնելու։ Մի կարևոր խնդիր է նոյնպէս Տաճկաստանի հետ համարեա խզուած յարաբերութիւնը նորոգել բարեկամական մտքով։

—

Արդ, հայ եպիսկոպոսներից որի՞ վերայ կարելի է վստահել, թէ այս ծանր բեռի տակ չի խորտակուիլ և գլուխը կորցնիլ, այլ հասկացողութիւն, եռանդ և բարի կամք կունենայ քայքայուած եկեղեցին վերակազմել և բարեփոխել, մի նոր, կենդանարար ոյժ ստեղծել մեր ժողովրդի հոգևոր-բարոյական-քաղաքակրթական վերածնութեան համար, մի և նոյն ժամանակ բարեկամական յարաբերութիւններ մշակել հայ ժողովրդի վերայ իշխող պետութիւնների, յատկապէս Ռուսաց պետութեան հետ։ Մեր խղճի եւ գիտակցութեան թելադրութեամբ այդ անձնաւորութիւնը ս. Օրմանեանն է. գիտուն, քաղաքագէտ, լեզուագէտ, փորձառու, մեր եկեղեցւոյ անցեալին եւ ներկայ պահանջներին քաջ ծանօթ եւ բարեկամ բարեփոխութեան։

Իւր արժանաւորութեամբ որպէս կաթու-

դիկոսացու ս. Օրմանեանին կարող է մրցակից լինել միմիայն ս. Իզմիրլեանցը. բայց կարծում ենք, թէ եկեղեցւոյ լրութեան օգուտն է նորան Կ. Պոլսոյ պատրիարք ընտրել, ուր ստեղծական մեծ գործ կայ կատարելու ներկայ պայմանների մէջ։ Տաճկաստանի նորահաստատ սահմանադրութեան հաստատութեան ժամանակ ս. Իզմիրլեանի ժողովրդականութիւնն ու հեղինակութիւնն է, որ կարող է զգաստացնել մերայիններին և հեռու պահել թեթևամտութիւններից ու չափազանցութիւններից, իսկ թիւրքական շրջաններին պատկառանք ներշնչել դէպի մեր ներքին իրաւունքներն ու արտօնութիւնները։ Բայց եթէ ազգին հաճելի է ընդհանրութեան զգացմունքին հետևելով ս. Իզմիրլեանցին ընտրել, բանականութիւնն ու իմաստութիւնը ձեռքից չթողնենք, թէ երկրորդ ընտրելին ս. Օրմանեանը պիտի լինի, մնացած բոլոր թեկնածուներից ըստ ամենայնի արժանաւորագոյնը։